čeština doma a ve světě

ROČNÍK XI

ÚSTAV
ČESKÉHO
JAZYKA
A TEORIE
KOMUNIKACE
FILOZOFICKÉ
FAKULTY
UNIVERZITY
KARLOVY

Vydává dvakrát ročně jako dvojčíslo
Filozofická fakulta UK v Praze, Centrum DeskTop publishing
(technické zpracování Drahomíra Marešová)
v nákladu 400 výtisků

Redakční rada:
Jaroslav Bartošek, František Fröhlich,
Milan Jelínek, Zdena Palková, Vladimír Smetáček,
Dušan Šlosar, Ivan Vyskočil, Jiří Žáček

Redigují členové Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK
ROBERT ADAM (výkonný redaktor), Ivana Bozděchová, Dagmar Čapková,
Alena Fidlerová, Eva Hošnová, Marie Komorná, Karel Kučera, Šárka Lešnerová,
Alena Macurová, Petr Mareš, Iva Nebeská, Lenka Okrouhlíková,
Jiří Rejzek, Lucie Saicová Římalová, Karel Šebesta, Jasňa Šlédrová,
OLDŘICH ULIČNÝ (vedoucí redaktor), Irena Vaňková

Toto dvojčíslo vzniklo v oddělení vývoje jazyka (Staročeském slovníku)
Ústavu pro jazyk český AV ČR.
Redaktorka čísla MARKÉTA PYTLÍKOVÁ

Grafické zpracování Peter Balhar

Adresa redakce:
ÚČJTK FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
Telefon: 221 619 210

ISSN 1210-9339

Cena výtisku je 60 Kč + 5% DPH
Objednávky vyřizuje ediční oddělení FF UK,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1,
tel. 221 619 298

Podávání novinových zásilek povolila
Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov. 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

CZEſſTINA DOMA A W ſWIETIE

Prořek, předchozě, předmluva, předmluvenie, přednie řěč

Než jste se stačili začíst do následujících stránek, narazili jste na... no, jak v nadpisu uvedeno. Pokud už tušíte, co vás tak asi může čekat v čísle věnovaném historii češtiny, jazykovému vývoji, diachronní jazykovědě, přeskočte následující řádky. Teď!

Hodláte-li přesto číst dále, pokusím se vám přiblížit Staročeský slovník, součást oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český ve Valentinské ulici, tj. místo, na němž vznikly články pro toto číslo. Co se dá na takovém pracovišti zkoumat? Samozřejmě stará čeština. Samozřejmě slovní zásoba. Ale co to obnáší v praxi? Tady jsou tři příklady, jak mi je za poslední týden přinesly hovory s kolegy.

Tak třeba otázka staročeské kvantity (jak známo, staří Čechové se s jejím vyznačováním neobtěžovali). Všichni sice umíme odříkat, že dlouhé *ó* se změnilo na *uo* a posléze na naše populární kroužkované *ů* (*chlapóm – chlapuom – chlapům*), ale už ne každý dokážeme rozpoznat, kde máme ono *ó* skutečně psát a kde naopak máme už ve staré češtině co do činění s krátkým *o* nářečního původu (*chlapom*).

Nebo: je něco špatného na tom, když poskakujete **na** zahrádce? Jistěže ne, pokud právě nerajtujete mamince po záhonkách. Ale opovažte se pronést před Janem Husem, že byste si v dobrém rozmaru jenom tak zaskákali **přes** zahrádku! Že to není nic tak špatného? Omyl, máte nemalý hřích, neboť jste v jeho očích pomyšlením zhřešili proti jednomu přikázání (hádejte kterému). A vykládejte pak betlémskému kazateli, že jste se přeřekli, že za to může předložka...

Poslední zážitek, starý jen pár minut: „To se takhle jednou Hospodin rozhodl, že zničí Sodomu, protože se už na její nemravnost nemohl dívat. A slyšel to Mojžíš a povídá mu: Poslyš, Hospodine, co kdyby se našlo pár spravedlivých,

řekněme padesát? Hospodin řekl: Dobrá, ty ušetřím. Ale Mojžíš smlouval dál, až došel k deseti. To už se Hospodin dopálil a povídá mu: Že jsi to ty, Mojžíši, tak nezahubím ani je. Ale konec smlouvání! Já ti vidím na očích, že chceš jít ještě níž. Kdepak, Mojžíši, nikam, přes deset ani náhodou!" – Nezdá se Vám něco? Že v bibli Hospodin Mojžíše takhle neutřel? A že to vůbec nebyl Mojžíš, ale Abrahám? Samozřejmě máte pravdu. Že to celé trochu připomíná Bradfordova Černošského pánaboha a pány Izraelity? Také máte pravdu. Jenomže to není Roark Bradford, ale Husovo pojetí sodomského příběhu!

Tak tohle všechno se v tomto čísle nedočtete. Možná někdy jindy. Místo toho... Ale víte co? Raději už čtěte. Příjemnou zábavu.

Petr Nejedlý

Staročeské památky a zkratky biblických knih citujeme podle: *Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek.* Praha 1968.

Jak se píše Staročeský slovník

Staročeský slovník je staročesko-novočeský výkladový slovník s výběrovou dokumentací. Podává vědecký popis staročeské slovní zásoby, jak ji neúplně zachytily dochované památky od doby nejstarší až přibližně do konce 15. století. Slovní zásobu chápe jako složitě strukturovaný vyvíjející se systém. Časové hledisko se uplatňuje již v pohledu na starou češtinu jako jednu z vývojových etap češtiny, která navazuje na období starší a má své pokračování v 16. století a dále až po dnešek.

Staročeský slovník začal vycházet od písmene N v sešitech v roce 1968, aby tak s mnohem bohatším materiálem a novou teorií lexikologickou a odpovídající praxí lexikografickou pokračoval zhruba tam, kde skončil slovník Jana Gebauera. Srovnání obou slovníků možno dokumentovat např. heslem ***národ***.[1] V současné době pracujeme na čtvrtém dílu slovníku, dokončujeme hesla s náslovím ***pře-*** a jsme tak někde v poslední třetině písmene P, které má v české abecedě nejvíce lexikálních jednotek.

Naším materiálem je víc než jeden a půl milionu excerpčních lístků v zásuvkách ocelovek. Tento nový materiál vznikal postupně přímou excerpcí staročeských památek, využitím (někdy i rozstříháním) původních studentských státních prací u profesorů Smetánky, Vážného, Ryšánka, převedením vhodných lístků z archivu pro Slovník středověké latiny. Užíváme též excerpta Gebauerova k jím nevydané části abecedy, lístky z pozůstalosti Zubatého a Šimkovy. Z obou celků má každý člen autorského kolektivu přidělen paklík lístků, např. 3 cm, 5 cm, 8 cm, na nichž jsou zapsány citáty – doklady ze staročeských památek na skupinu slov. Snažíme se, aby tato skupina obsahovala pokud možno slova slovotvorně příbuzná nebo jinak blízká. Autor provede srovnání tohoto materiálu s abecedně shodným oddílem hesláře. Tím zjistí, zda mu něco nechybí, a zároveň si již klade i první otázky týkající se heslové podoby dané lexikální jednotky, hodnotí některé zápisy jako varianty atp. V této etapě se autor rozhlíží i po možnostech doplnění materiálu. Poslouží k tomu někdy prohlídka Jungmannova slovníku, jindy Flajšhansových Přísloví nebo Kottova slovníku.

Všechny lístky, které má autor v ruce, nejsou z pohledu lexikografa na stejné úrovni, což je dáno již jejich různým původem. Je třeba rozepsat ty, na nichž je zachyceno několik výskytů, doplnit kontext, uvést do souladu zkratku pramene zaznamenanou na lístku s již vydaným Soupisem pramenů a zkratek, opravit způsob citace. Zpravidla jsou na lístcích již našimi pomocnými pracovníky zachyceny varianty z různých rukopisů dané památky (zejména z biblí a pasionálů) a chronologické zařazení dokladu (v levém horním rohu) podle interní chronologické tabulky sestavené na základě znalostí staročeských památek, zejména jejich jazyka. Teprve s takto připraveným materiálem můžeme přistoupit k rozboru daného slova po stránce hláskové, tvaroslovné, slovotvorné a konečně významové.

Ne každé slovo z našeho archivu bude samostatným heslem Staročeského slovníku. Tak zpracováváme v jednom společném hesle slovesné vidové dvojice (např. ***přěbyti, přěbývati***)[2], hnízdujeme do slovesného hesla podstatná jména slovesná (např. ***přěbojovánie*** v hesle ***přěbojovati***)[2] podobně i přídavná jména slovesná (např. ***prýščúcí (sě)*** v hesle ***prýščiti (sě)***)[2], pokud jsou jednovýznamová, a jednovýznamová kmenoslovná synonyma (např. ***próvodcě/provodič***)[2]. Směrnice pro tato zpracování podává zásadní stať Problém rozsahu velkých historických slovníků (Němec, I., Nedvědová M., Pečírková J. v SaS 42, 1981, s. 238–248). Zásady zde uvedené jsou rozpracováním principů původní koncepce (viz Principy Staročeského slovníku – Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Academia, Praha 1968, s. 16–49) a jsou aplikovány od třetího dílu Slovníku, tj. od písmene P.

Někdy mohou působit těžkosti různé hláskoslovné varianty heslového slova. Např. při hesle ***prýščiti (sě)*** považujeme za jeho variantu i podobu ***příščiti***[2], rovnocenné jsou však zřejmě obě podoby např. u hesla ***přadeno, přědeno***[2]. Pro podobná řešení hledáme poučení zejména v historických mluvnicích, počínaje od Gebauera po staročeské mluvnice konce minulého století, případně ve slovnících etymologických nebo ve slovnících příbuzných slovanských jazyků. Výsledkem této práce by měla být správná, normalizovaná podoba daného staročeského lexému k roku 1300 a předběžná formulace celého záhlaví heslové stati s údaji morfologickými a slovotvornými.

Teprve nyní může nastoupit vlastní lexikální analýza opřená o uplatnění jazykovědné teorie pražské školy. Základní myšlenky zde využité: slovní zásoba – systém systémů (Teze pražského lingvistického kroužku z r. 1929, později zejména Filipec), učení o centru a periferii (Daneš), historický vývoj viděný jako sled průřezů jazykem v čase (hlavně v pracích Jakobsonových, Havránkových a Vachkových). Obecné teoretické předpoklady byly na lexikologii aplikovány a odtud postupně rozpracovávány pro lexikografickou praxi v slovnících současných jazyků i v historických slovnících hlavně v druhé polovině minulého století, a to na základě zkušeností na staročeském materiále, ale i na lexiku staroslověnském, staropolském, ruském, ukrajinském. Jsou uloženy v četných dílčích studiích (namátkou zde jen odkaz na zásadní práce I. Němce Vývojové postupy české slovní zásoby, 1968, a Rekonstrukce lexikálního vývoje, 1980, a na studie E. Michálka o problematice terminologické v SaS 32, s. 312–317, a v LF 97, s. 35–239). Pro Staročeský slovník jsou tyto lexikologické předpoklady zpřístupněny v již uvedených Principech (1968) a v článku Problém rozsahu velkých historických slovníků (1981). Pro charakteristiku Principů a jejich pohled do budoucnosti bychom chtěli citovat: „Jako základní dílo z oboru bohemistiky, slavistiky a komparatistiky bude Staročeský slovník také materiálovou základnou pro lingvistiku pracující logicko-matematickými metodami; proto usiluje o objektivní vymezení stč. lexikálně významových jednotek na základě dosud známých faktů staročeského jazyka (...) a o takové vyjádření prvků konstituujících tyto jednotky, aby co nejvíce lexikografických údajů slovníku mohlo být převedeno na formální symboly a vytvořilo reprezentativní materiál pro aplikaci logicko-matematických metod“ (Úvodní stati, s. 20).

Autor musí porozumět po stránce významové každému jednotlivému citátu. Co mu k tomu pomáhá? Je veden především svým jazykovým povědomím – je také Čech jako jeho dávný předek. Tuto intuici se pak snaží objektivizovat a konfrontovat nahlédnutím do výkladových slovníků nové češtiny. Na prvém

místě tu stojí Slovník spisovného jazyka českého, dále aktuálnější Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, dnes však může užít i elektronicky zpracovaný materiál shromážděný v Českém národním korpusu. Někdy pomůže i Jungmannův slovník. Pro staročeské období je pak nutná u každého autora co nejdůkladnější znalost staročeských památek, zejména jejich jazyka. Užitečná je i znalost jejich literárního a společenského pozadí.

Nyní musí autor zjistit význam daného heslového slova v tomto citátu. Všímá si okolního kontextu, přispějí též varianty v jiných rukopisech dané památky nebo latina (případně němčina), pokud je památka jejím překladem nebo v ní má svoji předlohu. Uplatňuje se systémové hledisko: hledáme synonyma, antonyma, slova blízká významem, protože označují týž okruh mimojazykové skutečnosti nebo slova s týmž slovotvorným základem, jako má právě zpracovávané heslo. Zvláště výhodné je, když významově blízké slovo je již zpracováno v hotové části Staročeského slovníku nebo alespoň v části slovníku vydané Gebauerem. Pro vyhledávání synonym slouží pomocná kartotéka latinsko-staročeská (obsahuje více než 200 000 lístků), která poskytuje staročeské výrazy, jimiž se latinský ekvivalent heslového slova v jiných kontextech převáděl do češtiny.

Dále musí autor zhodnotit doklad a jeho místo někdy v užších, jindy v širších souvislostech památky. Propracováváme se tak k jeho hodnocení stylistickému, případně terminologickému nebo expresivnímu. Opřeni o odbornou literaturu, která přibližuje chápání skutečnosti u člověka, který užíval češtinu staročeského období, můžeme pak případně doklad označit jako biblický, právní, lékařský, expresivní apod.

Takto zpracovaný materiál je teprve základem pro stanovení významu (významů) daného heslového slova. Autor řadí materiál, pokud je třeba, do skupin a snaží se v záhlaví významového odstavce zobecnit významové vlastnosti jednotlivých výskytů, vystihnout základní jim společné jednotky – sémy – a zároveň zjišťuje i ty sémy, které jednotlivé významy (případně stav novočeský) odlišují. Na základě této analýzy formuluje výklad významu. Ten dle potřeby konkrétního zpracovávaného hesla a míry našeho poznání o něm může obsahovat zejména údaje o spojitelnosti dané lexikální jednotky, popis jejího významu, její definici, odkaz na jiné heslo, odkaz na odbornou literaturu atp.

Práce s významem a jeho slovníkářskou podobou – významovým odstavcem – však vlastně teprve začíná. Musíme rozhodnout, pokud je těchto celků několik, jejich pořadí. Začít číslovat arabskými číslicemi od významu doloženého

nejstaršími doklady, nebo od nejvíce doloženého? Řešení stč. slovníku chce postihnout vývoj lexikální jednotky, a proto jako první uvádí ten význam, který je výchozí pro ostatní významy a většinou bývá blízko významu etymologickému (viz heslo ***pravda***[3]). Někdy je třeba zařadit do významového odstavce nejrůznější pododstavce, např. ustálená spojení, jednotky terminologické atp. Jindy je vztah významů tak těsný a počet jejich společných sémů tak velký, že je řadíme do jednoho významového odstavce, který rozdělíme na A, B, ... Zpravidla mívají tyto celky i shodný novočeský ekvivalent (viz ***přěbyti*** I/8[4]). Také se může ukázat, že určitá skupina významů má něco společného. Pokud se nám společné z hlediska slovnědruhového, tvaroslovného nebo valenčního podaří jasně vymezit, vznikají skupiny blízkých významů, které zahrnujeme pod stručné záhlaví a značíme římskými číslicemi, např. uvedené heslo ***přěbyti***[4]: I. bezpředmětové, II. předmětové (jen pf.).

Zvláštní úskalí čekají na autora při zpracování slovníkových hesel pro lexikální jednotky neplnovýznamové a vlastní jména. Zatím byl v našem kolektivu vždy jeden člen, který sbíral zkušenosti pro zpracovávání spojek, předložek, vybraných jmen osobních, místních, pomístních apod.

V této fázi se opět vracíme k lístkovému materiálu. To, co autor zobecnil pro záhlaví významového odstavce a záhlaví celého hesla, musí doložit do poslední podrobnosti vybraným reprezentativním materiálem, to je řadou lístečků zrevidovaných ve fotokopiích rukopisů, případně edic shromážděných ve staročeském oddělení. Reprezentativnost dokladů je hodnocena z hlediska časového (u každého významu musíme zařadit nejstarší doklad), žánrového (dbáme o zařazení dokladu z bible i z listiny), podobně i u stylu. Vybrané doklady musí též zachytit všechny podoby heslového slova uvedené v jeho záhlaví.

Autor končí svoji práci v této první etapě tím, že předá redaktorovi pro sémantiku text, který obsahuje heslová záhlaví, (číslovaná) významová záhlaví, nutné texty pro pododstavce, odkazy, poznámky. Vybrané, doplněné, zrevidované doklady se v tomto textu skrývají za pořadovým číslem a dohodnutým značením chronologie. Stejné značení má i konkrétní lístek, který je přiložen.

Redaktor pro sémantickou stavbu hesel zhodnotí autorova řešení jednotlivých hesel a srovná je s celkovou koncepcí slovníku i s hesly již dříve vypracovanými. Ideálem by bylo, kdyby tento redaktor musel jen minimálně opravovat autorovo zpracování a mohl se tak plně věnovat jednotící, koncepční práci.

Práci redaktora pro sémantiku má usnadnit přiložený seznam latinských

ekvivalentů, který upozorňuje na staročeská synonyma lexikálních jednotek přetvořených ve vypracovaná hesla.

Opravená hesla dostává zpět autor, který z lístečků přepíše zrevidované doklady a předá pak kompletní text redaktorovi pro revizi grafematické přesnosti. V této etapě redaktor odpovídající za grafematiku znovu reviduje všechny doklady, opravuje chyby a sjednocuje staročeský text podle platných transkripčních zásad. Zároveň vidí text slovníku jako celek a může upozornit na případné nesrovnalosti i redaktora pro sémantiku. Na jeho bedrech tak zůstává i správnost a vyváženost konečného textu.

Po skončení této etapy redigování autor vrací lístečky zpět do kartotéky a sám se seznámí pro další poučení s redakčními zásahy do své práce. Text slovníku (jeho již čtvrtou verzi) pak čtou ještě externí spolupracovníci redakce z hlediska odborné terminologie, latiny, němčiny, případně podle potřeby odborníci v jednotlivých terminologických oblastech. Supervizi vykonává hlavní redaktor.

Takto vzniklé dílo je připraveno pro edici. Dnes se díky elektronickému vybavení pracoviště a jeho mladším odborníkům již i tato činnost provádí v našem oddělení.

Věra Chládková

Poznámky

[1] Jan Gebauer, Slovník staročeský, D, C II (K–N), Akademia, Praha 1970, 2. vyd., s. 492–3, a Staročeský slovník, Na – obíjěti sě, s. 242–245.

[2] Staročeský slovník, 24. sešit, Provésti – předložený, Academia, Praha 2000, s. 301–4; t., s. 299; t., s. 288; t., s. 233; t., s. 288; t., s. 289.

[3] Staročeský slovník. 3. díl. Paběničský – pravý. Academia, Praha 1996, s. 1083–6.

[4] Staročeský slovník. 24. sešit. Provésti – předložený. Academia, Praha 2000, s. 303n.

Pán – rytieř – panošě aneb O české středověké šlechtě

Neodmyslitelnou součástí české středověké společnosti byla šlechta. Patřili k ní původně pouze *páni*, *rytieři*, *zeměníni/zemané*, *vládykové* a *panošě*. *Hrabata*, *baroni*, *lanckrabata* atd. byli představitelé šlechty žijící v jiných evropských zemích a jejich tituly se do původní nomenklatury českých stavů začlenily později v souvislosti s internacionalizací evropské šlechty a veřejného života vůbec. Samotný výraz *šlechta* je českou hláskovou adaptací starohornoněmeckého *slahta* či středohornoněmeckého *slahte*, což znamená ‚rod, původ, kmen'. Nejstarší písemné doklady českého substantiva pocházejí z počátku 14. století a slovem *šlechta* se v nich označuje soubor zděděných mimořádných vlastností a schopností: *každý vás svú šlechtu vzvěda, vzpoměň sě na svého děda, z kakéhos pošel poroda* AlxV 1301–1303. Na základě metonymického přenosu jsou šlechtou ve staré češtině zváni i samotní nositelé těchto vlastností, tj. kolektiv lidí vyznačujících se svým původem a zděděnými výjimečnými vlastnostmi: *ostaralé střiebro a zbožie šlechtu činí* DalL 41,15–17. Teprve později se dalšími zjevnými a určujícími znaky šlechty stávají moc a majetek.

Kolem poloviny 14. století se česká šlechta podle míry rodové urozenosti a podílu na správě země rozdělila na šlechtu nižší a vyšší. Vyšší stav, *páni*, se již dále vnitřně nečlenil – všichni jeho příslušníci si byli rovni a během středověku mezi sebou údajně nedělali žádné rozdíly. Vyvstala-li potřeba (např. při jednání na zemském směnu), případné pořadí jednotlivých pánů bylo určováno stářím rodu, popřípadě osobním stářím jednotlivce.

Původně byl *pánem* zván každý svobodný muž mající moc (zejména politickou a vojenskou) a vyznačující se určitou urozeností: *budeť* [Alexander] *pán všeho světa* AlexPovB 242b. *Pány* byla i vrchnost, a to jak světská, tak církevní: *pánóm svrchním toho léna* ArchČ 37,686 (1453); *jest* [papež] *otec nejsvětější a pán nejvyšší* AktaBratr 1,177a. Od poloviny 14. století byl slovem

Pasování na rytíře podle miniatur ze začátku 14. st.

Převzato z *Člověk, zbraň a zbroj v obraze doby.* Praha 1983

pán označován příslušník vyšší české šlechty, jenž měl právo volit krále, zasedat na zemském sněmu a spolurozhodovat o otázkách týkajících se řízení země. Kromě toho disponoval značným majetkem a mocí. Pán byl urozený a potrpěl si na rodovou tradici. Vždyť titul *pán* byl dědičný a pánem se – kromě dětí narozených v příslušných rodinách – mohl ve středověku stát pouze ten, kdo byl legitimního původu, patřil již mezi nižší šlechtu, vynikal ctí a zásluhami o obecné dobro a byl ostatními pány uznán hodným toho, stát se jedním z nich. Do kočáru směl pán zapřahat šestispřeží a oslovován byl *urozený pane*.

Jen po krátkou dobu se však v české společnosti udržel stav, kdy slovo *pán* zůstalo vyhrazeno úzké a nepočetné skupině mocných a bohatých šlechticů. Již během 15. století jsou jako *páni* titulováni a oslovováni nejen vladaři, vysocí církevní hodnostáři a šlechtici, ale i členové městských samospráv a dokonce i běžní měšťané. Zejména pod vlivem husitského hnutí oslovení *pane* rychle proniká do stále širších vrstev obyvatelstva, až se nakonec stává uctivým oslovením každého dospělého muže.

Nižší stav, souhrnně zvaný *rytieřstvo*, se členil na *rytieře, zemany a vládyky*, později přibyli ještě *panošě*. První tři jmenované skupiny si byly svým významem a důležitostí víceméně rovny – lišily se především způsobem, jakým svého urozeného postavení a šlechtického titulu nabyly: *rytieř* se stával šlechticem na základě zásluh prokázaných během vojenské služby, *zeměnín/ zeman* byl *zemský* šlechtic, tj. šlechtic domácího původu, dlouhodobě *v zemi usedlý* (rozuměj sídlící), a *vládyka* se vyznačoval tím, že *vládl* nějakými statky, tj. že mu patřil jistý hmotný, nemovitý majetek. Oproti tomu *panošě* byl příslušník níže postavené skupiny nižší šlechty, tzv. šlechty služebné, jež často neměla vlastní majetek a jejímž úkolem bylo sloužit šlechtě vyšší.

Nejdůležitější ze všech skupin nižší šlechty byli *rytieři*. Řekne-li se dnes *rytíř*, vybaví se většině z nás muž, udatný bojovník na koni. Není to příliš obvyklé (významy slov se během let často mění), ale tato současná romantická představa odpovídá původnímu a nejstaršímu významu slova *rytieř*, tak jak bylo užíváno v českém prostředí. Slovo samo je počeštěnou podobou německého výrazu *Ritter* odvozeného od slovesa *reiten* ‚jezdit na koni'. *Rytíř* byl tedy původně svobodný muž, bojovník válčící na koni: *král Darius voje sebra na své bezpokojé... deset tisícév jězdiechu..., to vše výborní rytieři, těch komonstvo pod kropieři* [tj. jejich koně mají ozdobné přikrývky]... *Ješčež kromě toho... jměјéše lida pěšieho dvakrát tisícév třidceti* AlxV 1190n. Bojovníci na koních se pochopitelně odlišovali od pěších válečníků, byli mohovitější, mocnější, lépe chránění a působili nepoměrně vznešeněji. Vždyť také často jejich zbroj a výbava byly

okázale krásné: *ratiště* [tj. násady kopí] *jich postřiebřena a kopie vše pozlacena* AlxV 1263–1264. Vysoce ceněnými a požadovanými vlastnostmi každého rytíře byly čest a odvaha, a tak se ve starých spisech hovoří o *rytieřích statečných, udatných, výborných, cnostných, ctných* či *slovutných*. Oproti tomu spojení *šlechetný rytieř* již poukazuje na skutečnost, že se jednalo o šlechtice válčícího na koni. Vždyť *šlechetný*m mohl být ve staré češtině nazván jen ten, kdo patřil mezi šlechtu.

Ve 13. století se k nám prostřednictvím sousedních německých států začala ze západní Evropy šířit rytířská kultura. *Rytieřem* mohl být nadále zván jen ten, kdo byl za své statečné činy, celkovou udatnost či zásluhy v boji panovníkem na rytíře pasován. Při obřadu *pasování* obdržel nový rytíř rytířský meč a pás

Boj Karla Velikého a jeho rytířů s nevěřícími. Převzato z *Člověk, zbraň a zbroj v obraze doby*. Praha 1983

(proto se říká *pasovat na rytíře*) a zavázal se svému pánu přísahou. Úkolem rytíře bylo nejen věrně a spolehlivě sloužit svému pánu, chovat se čestně a udatně, ale i bojovat za víru a církev, ochraňovat slabé a utiskované, pomáhat potřebným (zejména sirotkům a vdovám) a nezávisle na rytířské přísaze též galantně sloužit dámě svého srdce. Kromě povinností vyplývajících z trvale platné přísahy měli rytíři i svá privilegia: vlastnili dědičné pozemky, podíleli se na volbě panovníka, náleželo jim oslovení *statečný rytieři* a do kočáru směli zapřahat čtyřspřeží.

Na odlišné stavovské úrovni se nacházeli *panošě*. Svým postavením nedosahovali postavení ostatních skupin rytířského stavu, neboť jejich pozice nebyla ve většině případů podpořena vlastnictvím svobodného šlechtického majetku: *některý panoše..., chtě obdržeti čest a zbožie, pozóve druhého k sedání* HusVýklB 120b. Panoši se stávali uživateli propůjčených statků nebo vstupovali do služeb vyšší a bohatší šlechty: *jakž který panošě slóve, tak toho pán jeho zóve* [podat zbroj při útoku] AlxV 1388. Někteří mladí šlechtici sloužili v družině bohatého pána proto, aby získali zkušenosti a osvojili si dvorské mravy a způsoby. Přes všechny majetkové obtíže však byla společensko-stavovská prestiž panoší nepoměrně vyšší než prestiž měšťanů a bohatých lidí nešlechtického původu. Dokládá to i nápis na jednom středověkém pražském domě: *panošě je panošě, i když nemá ni groše, osel je osel, byť ho zlatem posel.*

Rytíř v plné zbroji. Podle pečeti Přemysla Otakara II. Převzato z *Člověk, zbraň a zbroj v obraze doby.* Praha 1983

Panošě se sice nemohl zúčastnit volby panovníka, ale měl nárok na oslovení *slovutný panošě*, a pokud si zachoval osobní svobodu, bezúhonnost a dbal na legitimnost rodu, byli jeho potomci ve třetím koleni povýšeni na vládyky.

Jednou z povinností panoší byla péče o pánovu zbroj. Vlivem této skutečnosti byli jako *panoši* někdy druhotně označováni i zbrojnoši a ozbrojenci bez šlechtického predikátu: *desátník, točíž jenž vládne deseti rytieři nebo panošěmi* LyraMat 178a. Ve snaze přiblížit domácímu čtenáři cizí reálie pomocí známých pojmů se v památkách a dokladech popisujících nečeské prostředí objevuje substantivum *panošě* také jako ekvivalent výrazů *sluha, služebník*: *jměl sem panošie i služebné dievky* BiblDrážď Eccl 2,7 (*slúh* ~Pad, *pacholkuov* ~Praž).

Česká stavovská společnost sice měla své více a méně privilegované členy, libovolný příslušník české šlechty však byl *urozeným*, tj. měl lepší společenský původ než ostatní obyvatelé zemí Koruny české.

Miloslava Vajdlová

Pozor na padúchy!

Když se v dávných dobách člověk vydával na cesty, musil počítat se značným nepohodlím a útrapami, ba dokonce mu hrozila mnohá vážná nebezpečí. Jedním z nich bylo loupežné přepadení, při němž zločinci neváhali i vraždit. Pro představitele společenské spodiny, jejíž způsob obživy byl spojen s násilím a nepoctivostí, měla stará čeština mj. pojmenování *padúch*: *člověk kterýs jdieše z Jeruzaléma do Jericho i upade mezi padúchy, jenž jej oblúpichu i ranichu i otjidechu jeho za mrtvého* BiblOl L 10,30. Nebezpečí číhalo i na moři. Již staré cestopisy varovaly, že *jest padúchóv v lodech velmi mnoho* CestMil 116a, rozumějme pirátů.

Kvůli násilnickým způsobům si označení *padúch* vysloužili i žoldáci, nájemní vojáci proslulí svou surovostí, kteří přepadali pokojné obyvatelstvo za úplatu nebo pro kořist. V bibli Olomoucké se píše, že jeden z Šalamounových protivníků *sebral jest mužě padúchy proti němu* BiblOl 3Rg 11,24, a na jiném místě se dočteme, že *sluhy Davidovy... přijidechu, přěbivše padúchy s převelmi velikým lúpežem* BiblOl 2Rg 3,22.

Není divu, že se slovo *padúch* stalo i hanlivým označením pro podlého, všeho

schopného člověka. O jednom takovém zaznamenaly letopisy: *jeden padúch rúhaje se oblékl se v rúcho mešné posvátné* LetKřižA 53 ed. A v staročeském překladu Boccacciových povídek spílá rozhněvaná žena svému zeti slovy *bezecný padúch ožralý* HynRozpr 172b.

Ale zpět k padouchům – zločincům. Na závěr prozradíme, jak slovo *padúch* vysvětlovaly dobové etymologie. V jedné staročeské právní knize se píše: pokud odsouzence na smrt *té smrti zbaví mocná ruka; a ožení li se a děti mieti bude, ty děti slovú padúši, proto že otec jich padl pro skutek v súd a od súdu k smrti a od smrti k mocné ruce* Práv Muz I F 23,150b.

Martina Jamborová

padúch, -a m.; k padati (?)

1. *lupič, loupežník, zločinec provádějící loupežné přepady (nezřídka s vraždou);* [na moři] *pirát, korzár:* upade [člověk na cestě] mezi paduchu (m. -chy), jižto jej oblúpichu i ranichu BiblDrážď L 10,30 (mezi lotry EvVíd) in latrones; na žen na tvú...Paduch případl BiblLit Jr 48,32 (přěbojník ~Drážď, lúpežník ~Pad) praedo; paduchem býti CestMil 77a latrocinia exercere *loupežit;* paduchow v lodech velmi mnoho t. 116a piratae; ježto padúchóm stavy a fedrunky dává Půh 5,383 (1481) — **dobové etymologie:** caducus ecciam dicitur qui a patibulo cecidit paduch VodňLact D3b; když...jej [odsouzence] té smrti zbaví mocná ruka; a ožení li se a děti mieti bude, ty děti slovú Padufíi, proto že otec jich padl pro skutek v súd a od súdu k smrti a od smrti k mocné ruce Práv Muz I F 23,150b ‖ vyvedl si na púšči čtyři tisíce paduuchow BiblDrážď A 21,38 (mužóv paduchow ~Ol, mužóv lotruov ~Praž) virorum sicariorum *lotrů, zbojníků;* plagiariis...paduchom vel lstivým mordéřóm VýklKruml 310b (1 T 1,10: úrazníkóm BiblDrážď, vražedlníkóm ~Lit, ranějúcím EvOl) *násilníkům.* – Sr. nákeřník, zběh

2. expr. *žoldák, voják-násilník, zvl. přepadající za žold n. pro kořist pokojné obyvatelstvo;* v pl. zvl. *soldateska, horda:* Padusy stratilates KlarGlosA 1123 (De communibus speciebus); přěbivše paduchy BiblOl 2 Rg 3,22 (lotry ~Pad, lotříky ~Praž) caesis latronibus; sebral jest mužě paduchy proti němu [protivníkovi] t. 3 Rg 11,24 (mužě ~Pad, žoldnéře ~Praž), pod. t. 4 Rg 24,2 a BiblCard 4 Rg 13,20; satelites paduch SlovOstřS 109; jakož mi píšete o panu Polhoméřovi..., že by vysielal na škodu vaši, bral a jímal..., ale při a ty padúchy vymlúvá ArchČ 8,125 (1474) ‖ kto...katy a padúchy i mordéře koruny zbaví, kteřížto mučie i mordují sobě ovšem nevinné? Budyš 15b spiculatores aut tortores *trýznitele.* – Sr. padúšek, vražedlník

3. expr. *padouch, lotr, bídák, podlý (všeho schopný) člověk:* vyjebený padúše psí ArchČ 14,15 (1445); padúch nesvěcený KalLuc 25; bezecný paduch ožralý HynRozpr 172b; jeden padúch rúhaje se oblékl se v rúcho mešné posvátné LetKřižA 53 ed. – Sr. nešlechetník 2

Též jm. osob (TomekMist 1,237, 1364)

Zpracování hesla *padúch* ve Staročeském slovníku

O středověkých mistrech

Ve středověku byl *mistrem* obecně nazýván člověk, který něco dovedl. Mohl to být odborník v určité činnosti řemeslné či znalec v nejrůznějších vědách, také velitel, správce či učitel. Výraz *mistr* se nejčastěji používal ve spojení s řemesly a souvisel i s hierarchizací uvnitř společenství řemeslníků. Každý, kdo se chtěl *posaditi za mistra*, tj. ‚usadit se jako mistr, stát se mistrem', byl nucen, aby *ruku svú okázal před svými staršími, umie-li to řemeslo řádně a právě dělati, ježto by toho ti starší na to usazení pochválili* ArchČ 14,440 (1441), jak se píše v Artikulích cechů pražských v kapitole o rozeznání mezi zámečníky a ostrožníky (výrobci ostruh). Tomu, kdo dosáhl postavení mistra, už bylo *zapověděno právem, aby žádný pospolně nebýval tovaryšem a mistrem*, jak dokládá ArchKutn 242 (1349). Mnohé doklady vypovídají o spojování mistrů do cechů a vytváření určitých zásad, pravidel, která potvrzovala výlučnost mistrů: *totoť našeho* [řeznického řádu pražského] *právo jest i náš řád, že nižádný* [tovaryš] *nemóž mezi námi* [mistry řeznického řádu] *práva jmieti, leč pojal* [tovaryš] *mistrovu dceru nebo vdovu mistra našeho řádu* ListářPlz I 280 (1416).

Proti tomu postavení mistra přinášelo i mnohá omezení: *žádný mistr nemá choditi v rúchu štukovaným, ale... má míti rúcho z sukna jednostajného; pakli by který mistr chodil v rúchu kterém polovičním* [tj. svisle rozděleném na dvě nestejně zbarvené nebo zdobené části]... *proti svolení mistruov... má jemu to rúcho vzato a za penieze prodáno býti* ListářRomžb 4,459 (1445).

Ve staročeském archivu najdeme množství dokladů na užití slova *mistr* ve spojení s řemesly skutečně rozličnými: *mistr pivovařský, tesařský, provaznický, kovodělný*, ale i *mistr řemesla krejčovského, mistr kovář, zámečník, soukeník, kabátník, pergameník, pekař, dlaždič, sklenář, střelec* nebo *švec*... Mistrovské řemeslo zastával i nechvalně známý *mistr ostrého meče* čili *mistr popravný*: *rychle poslali pro mistra popravného a tu hned před světnicí jej* [Švamberka] *vzíti a svázati rozkázali... a tu jemu hlava sťata před dveřmi kaply P. Marie* TeigeMíst I,1,9 (1405).

Těžko říct, zda středověký lékař byl více odborníkem řemeslným, či učeným, zkrátka byl také *mistr*: *mistr má svú pravú rukú na puls sáhnúti a má znamenati, kterak ta žíla tepe* LékMuz 14a. I v kronice Trojánské se praví, že *Priamus svolav mistry a vtipné lékaře, táza se na nich, mohlo-li by* [tělo Hektorovo] *kterým obyčejem býti připraveno, aby* [nehnilo]... TrojK 137a. Lze usuzovat, že *mistry* jsou zde označováni spíše učenci.

V různých středověkých památkách najdeme i mnohá slova složená, ve kterých je jednou z částí složeniny slovo *mistr*, označující většinou správce, velitele. Inspirací byly nepochybně německé výrazy, které do českého jazykového prostředí přicházely v souvislosti s rozvojem řemesel. Proto také nacházíme složeniny nejen s českou podobou *mistr*, ale i *mejstr*, *majstr*, popř. *méstr* (vlivem něm. *meister*). *Fišmistr* byl porybný, správce rybníka; o jednom z nich píše v dopise Oldřich Smrčka ze Mnichu Henrichovi ze Švamberka: *VMti posielám L kop grošů českých, kteréž sem přijal od hajtmana Švamberského a něco také sem přijal od Jakuba fišmajstra* ArchČ 15,57 (1492). *Mincmistr*, ojediněle *vezelmistr*, pracoval jako správce mincovny: *Petr Břekovec z Ostromeče... Zdeňkovi z Postupic a z Třebové, najvyššímu mincmistru království Českého... zavadil dědictví své manské* ArchČ 3,573 (1465). *Perkmistrem*, popř. *hormistrem* byl nazýván nejvyšší úředník spravující záležitosti daného dolu: *Hormistři nebo pergmistři slovúť od toho, že nade všemi úředníky a dělníky na horách jim poručenými péči nésti mají a mistrovství prvotní* PrávHorM 8a, nebo úředník spravující daný viničný obvod a pečující o dodržování viničního práva: *opatrní perkmistr, rychtář a perknoši tej hory naší..., majíce povolení od jiných lidí, kteříž tu vinohrady své pod námi mají, pokorně nás* [Viléma z Pernštejna] *prosíce..., aby při prvních právích... zuostati mohli* ArchČ 16,309 (1487). Podobně *šichmistr* býval správcem dolů, důlním mistrem: *dána jest vina a pokuta urozenému Dobrohostovi z Rymšperka na Hoštálkovi, kterýž jest zabil a zamordoval Brikcieho šikmajstra někdy krále JMti* ArchČ 18,86 (1498). *Rotmistrem* byl nazýván velitel družiny, roty: *kto bude rotmajstrem proti těm houfóm, kteří sou na horách a v oudolích, který kněz, který světský* JakZjev 277b.

Dále *štolmistr* byl štolba, správce konírny, podkoní, *purkmistr*, někdy také *šefmistr* hlava obce, zvl. města, starosta, *hofmistr* představený všeho služebnictva dvorského, správce dvora. *Hamrmistr* působil v hutích, *kuchmistr* a *chutmistr* v kuchyni, *rórmistr* opravoval nebo vyráběl trubky či potrubí. *Spolumistrem* byl nazýván prostě kolega mistr a *cechmistrem* starší mistr cechu, *podmistřie* byl zejména vyučený tovaryš, zástupce mistra: *mistři pivovarští... své menšie aby k tomu držali, jakožto pomahače, podmistří a spieláky* ArchČ 14,469 (1456). Zajímavá byla specializace *drnomistra*, tj. *mistra popravčího*, pomáhal totiž lidem při jejich pouti „pod drn": *drnomistru neb katu ihned sem jej kázal* [já, Václav z Michalovic] *provoditi až na Dobronice... u mněť jest jediné tři oběsil a jednoho na Řepici sťal... a jednoho na kolo zbil* ListářRožmb 4,187 (1450). Z mistrů výše uvedených byl asi v oblibě zdaleka nejmenší, avšak i jeho živnost měla své opodstatnění.

Další významná skupina středověkých *mistrů* (zde však z lat. *magister*) byla spojena se školou. Jaká by to byla škola bez učitelů čili mistrů, vždyť odedávna *mistr žáka pokúšie, co umie* RokJanB 78a. Jedním z úkolů bylo, *by* [mistr] *v umění pořádné řěči žákovstvo učil* PasMuzA 463. A čím by byli žáci bez mistrů? Sv. Jeroným praví, že *jako ovcě blúdiece bez pastuchy, učenníci bez mistra* JeronM 35b. Však také dobře víme, že k tomu Karel IV. *učenie založil slavné v Praze, v každým umění mistry a doktory, jim krásné domy dal, platy i práva a svobody* ŽídSpráv 359. Pojmenování *mistr* bylo velmi frekventované a označovalo nejrůznější učence, učitele, ale i kněze, sloužilo jako akademická hodnost, druhý stupeň universitní hodnosti. Dotyčný vzdělanec se pak mohl honosit titulem, např. *Jan řečený Kardinál, mistr sedmera umění a u právě bakalář* ArchČ 6,36 (1417). Jedním z mistrů nejznámějších byl Jan Hus: *sbor otsúdil jest neprávě spravedlivého člověka mistra Jana Husi* JakKost 169b.

Ke středověké škole patřil i *mistr školní*, což nebyl školník, ale správce či představený školy, který měl mnohdy velké zásluhy: *skrze Přibíka... mistra školnieho od svatého Jiljie* [tato kronika] *v český hlahol z latinského... jest přeložena* PulkLit Předmluva 211,7.

Trochu jiný význam slova *mistr* – učitel, vychovatel, ale také pán – však nacházíme např. v Pasionálu kališnickém z konce 15. století: *hotova jsem mé viery zvláště vezdajšími činy mého mistra svatého Petra, jenž v Římě přebývá, brániti* PasKal G8a. Pro pochopení tohoto významu slova *mistr* je důležité si všimnout různých variant v několika překladech téhož biblického místa: *Pravil Ježíš zástupóm židovským... posílám k vám proroky a mudrce i mistry zákona a z těch zabijete i ukřižujete a z nich ubičujete v školách vašich* EvOl 211b (Mt 23,34: proroky a mudrce a písaře EvPraž, múdré zákonníky EvSeit, mudrcě a mudráky EvZimn, mudrcě a mistry EvBeneš, múdré a učené BiblOl). Tito mistři, starožidovští znalci čili zákoníci, se zabývali výkladem Božího zákona a mívali kolem sebe okruh následovníků. Nejvyšším mistrem byl samotný Kristus: *neboť mistr váš jeden jest Kristus. Kto na světě jesti, bude poslušník váš* EvRajhr 110b (Mt 23,11), i když jeho působení se lišilo od běžného pojetí činnosti učitele. Životní osudy jednoho z učených mistrů můžeme sledovat opět na dokladu z pasionálu: *najprvé byl* [sv. Sixtus]... *mistr veliký, potom byl učenník Jezukristóv a najposlé byl papežem* PasMuzA 420. *Mistři chrámoví* však působili spíš jako správci, nebo také preláti: *i vecě Ježíš k nim, jenž přišli byli k němu, knížata popová a mistrové chrámu a starší* EvOl 258a (L 22,52).

Mistry byli označováni i mudrcové, učenci z dob pohanských, kteří se těšili všeobecné úctě: *Seneku, mistra svého, zabil* [Nero], *protože tresktánie od něho*

trpěti nemohl GuallCtnost 134, popř.: *dal jemu* [Danielovi] *bóh, že všecky jiné mistry pohanské svú múdrostí přěmohl. A také dal jemu bóh, že jest byl nade všemi mistry pohanskými* [u] *vykládání snóv* AlbRájA 6a. V Alexandreidě se však hovoří zároveň i o učiteli, vychovateli: *kněz Alexandr... spade v velikú sirobu. Otčíka již nejmějéše, matky také nevidieše, jedno mieše mistra svého, najvěčého světa seho, jemuž jej byl král poručil, by jej čsti, múdrosti učil* AlxV 126.

Letmé přehlédnutí významů a složenin jednoho z velmi frekventovaných staročeských výrazů zdaleka není vyčerpávající, jen ve staročeském archivu se totiž nachází více než 500 dokladů pouze na výraz *mistr*. Na závěr vybíráme ještě jedno ponaučení z pera starých mudrců, které bychom mohli přijmout za své i dnes: *nebo sú to mistři pověděli, že v srdce člověka múdrého neupadne nic smutného* ApolBaw 225b.

Zlatuše Braunšteinová

„Vezelmistr". Převzato z *Homo faber*. Praha 1967

Jak staří Čechové nazývali znamení zvěrokruhu

Astronomie a astrologie byly v dobách středověku uznávanými obory, kterými se zabývali jak vyškolení astronomové, tak lékaři, alchymisté, různí hadači, kejklíři, a dokonce také církevní hodnostáři. Předpovídali z postavení hvězd na nebi budoucnost: od meteorologických předpovědí po předpovědi společensko-politické situace. Tito astrologové se také zabývali osobními předpověďmi. Původně mohl mít svůj horoskop pouze panovník a příslušníci královské rodiny, postupem času si jej nechali vyhotovit také šlechtici, nakonec i měšťané. V těchto dobách nebyly různé obory vědění izolovány jeden od druhého jako dnes, ale naopak byly vzájemně propojeny, a proto se setkáváme s tématem hvězdářství nejen v rukopisech, které se věnují tomuto oboru přímo, ale také například v lékařských textech[1]. Obor, který se zabývá tvořením horoskopů, byl i v následujících staletích populární, jak dokazuje široká obliba kalendářů, které mimo jiné obsahovaly také předpovědi různého druhu a které měly zábavně-informační funkci dnešních časopisů. V nejnovější době se teprve po roce 1989 v české společnosti dostává tvoření horoskopů do módy.

14. století přineslo s rozvíjející se kulturou a zájmem o vědy a poznání potřebu nové poznatky adekvátně česky vyjádřit. Vznikající texty, které se tímto oborem zabývaly, potřebovaly terminologický systém – tuto potřebu zvyšovalo také hojné překládání textů z cizích jazyků, v nichž tato terminologie byla ustálená. V českém lexikálním systému tohoto období proto sledujeme logickou tendenci: lexikum astrologické terminologie se v počátcích široce rozrůstá co do počtu ekvivalentů.

Vedle již zmíněných textů a pojednání o astrologii a lékařství tuto terminologii nacházíme v překladových slovnících z raného období písemně doložené staré češtiny, které vznikaly právě z potřeby vytvořit české názvosloví. Jde především o slovníky mistra Klareta, který se snažil svým rozsáhlým slovníkovým dílem[2] doplnit chybějící české termíny v lexikálním systému. Klaret tvoří původní českou terminologii, latinské termíny nepřejímá. Jeho slovotvorba je výjimečná především způsobem odvozování – složeniny, které vytvořil, byly většinou neústrojné, a proto se v systému natrvalo neuchytily. To je též případ názvosloví

znamení zvěrokruhu: Klaretovy složeniny se sice v některých pozdějších textech objevují, ale to je dáno především tím, že rukopisy byly od sebe opisovány, a proto byla z textu odborná terminologie přejímána automaticky. Často byla přejímána bezmyšlenkovitě, tj. přepisující písař, neporozuměv termínu, jej zkomoleně přepsal (viz dále lexém *Tříklobot*).

Vývoj české astrologické terminologie jsme sledovali až dodneška, proto tabulka zachycuje její stav v době střední (reprezentováno překladovými slovníky), a rovněž jak se s touto oblastí vyrovnali obrozenští tvůrci české terminologie.

Následující tabulka podává přehled staročeských podob pojmenování jednotlivých znamení zvěrokruhu. Vedle znamení, pro jejichž pojmenování existovaly pouze dva či tři lexémy (*Býkovec-Býk, Rakonov-Rakař-Rak, Lev--Levon(ň)-Levněnka, Rybnář-Ryba-Ryby*), sledujeme širokou polylexii u ostatních pojmenování (znamení *Blíženců, Vah, Štíra, Střelce, Kozoroha* a *Vodnáře*). Pouze dvě znamení zvěrokruhu disponovala ve staré češtině výrazy ze dvou různých kořenů: *Beran-Skopec* a *Dievkona/Dievka-Panna*. Do nové češtiny se dvojí kořen uchoval pouze u *Berana-Skopce*, zatímco pojmenování znamení *Dievkona/Dievka-Panna* se ustálilo na jediném lexému: *Panna*. Lexému *dievka* bylo ve významu pojmenování znamení použito v excerpovaných materiálech pouze jednou, v památce Hvězdářství krále Jana z pol. 15. století, jedinkrát nejspíš proto, že pojmenovával především mladou neprovdanou dívku. Častěji nacházíme variantní podoby tohoto lexému (*Dievkona, Děvojna, Děvona* a *Děvokona*), které byly vytvořeny pouze pro pojmenování termínu, a proto nebyly nežádoucím způsobem významově obsazeny. Během staletí postupně sledujeme, jakým směrem se vývoj pojmenování pro toto znamení ubíral: upřednostňuje se lexém *Panna*. Toto pojmenování se uchovalo do dnešní češtiny. Naopak jiná pojmenování znamení se vyznačují tím, že jsou složena ze dvou základů: *Blíženci, Štír* a *Střelec*. V případě znamení Blíženců jde o složeninu číslovky dva-/dvoj- a lexikální složky -bližnec/-bližněnec/-bliženci. Variantnost podob u tohoto termínu je nadmíru bohatá. Opačným případem je Klaretova složenina *Ščíropeň* – je upřednostňován spíše kratší *Ščír/Štír*. Složenina pro název znamení Střelce je zajímavá proměnnou druhou složkou pojmenování: *Střělo-bok/-kol/-kon*. Klaretův neologismus *Střělobok* podle dochovaných rukopisů nepřekročil stránky Klaretova díla, v textech pozdějších se již neobjevuje. Lexém, který se z terminologického systému vymyká a pro nějž se nám dochoval pouze jeden jediný doklad, zní *Tříklobot*. Nejpravděpodobnějším vysvětlením existence této podoby je, že písař (opisovač?) textu přečetl opisované slovo zkomoleně,

případně toto slovo již bylo zkomoleno v textu, ze kterého opisoval. Také je možné, že písař prostě slovo neznal, a proto vytvořil nový termín ad hoc.

Již v nejstarší písemně dochované fázi češtiny se projevuje tendence, která je pro terminologický systém typická: pro pojmenování termínu se hledá lexém, který je významově neobsazen, a proto nevyvolává nežádoucí významové asociace. Stav však byl neustálený a rozkolísaný: terminologická pojmenování se rozrůstají do širokých řad variantních podob. Tuto tendenci přitom můžeme sledovat také u pojmenování, u nichž nehrozí nežádoucí konotace významu termínu s jinými významy: jde o název znamení *Vodnáře*. Tento lexém pojmenovával odjakživa pouze 11. znamení zvěrokruhu, přesto sledujeme poměrně širokou polylexii: *Vodnář-Vodnák-Vodolez-Vodný muž-Vodník-Vodné znamení-Vodoň-Vodnař*. Z toho lze usuzovat, že tendence k odlišení lexému nejspíš nebyly motivovány pouze racionální snahou o vybudování terminologického systému, ale též snahou o „zpestření" textu. Podoby termínu se, jak vyplývá z tabulky dokladů, lišily v jednotlivých památkách, jelikož neexistoval žádný ustálený a „předepsaný" terminologický systém. Na druhou stranu sledujeme jiný jev, který je k prvně jmenovanému principu v opozici: astrologické termíny jsou totožné s apelativy a v konkurenci s nově utvořenými termíny vítězí. Jde o případ pojmenování *Býka*, *Raka* a *Lva*.

V dalších fázích češtiny se terminologický systém přirozeným vývojem ustaluje, jak ukazují doklady ze slovníků 16.–18. století. V 19. století pak sledujeme oživování zastaralých podob (Jungmannův Slovník česko-německý: *Skop*, *Býkovec*, *Leven*, *Děvkona*, *Vahana*, *Střelokol*, *Kozel*, *Rybnář*, u většiny s poznámkou *zast.*), případně vytváření neologismů (F. J. Smetana: *Střela*, *Vodoň*). Terminologický systém se však ve 20. století již natrvalo ustaluje, jak dokládají oba novočeské výkladové slovníky – PSJČ i SSJČ (s výjimkou pojmenování *Kozoroh-Kozorožec*, kde se úzus až v posledních letech ubíral ve prospěch kratšího lexému *Kozoroh*). Ze zjištěných dokladů terminologických pojmenování během sedmi staletí vývoje českého jazyka jsme mohli pozorovat, že přes kolísání a neustálenost vývoje slovní zásoby byl základ těchto pojmenování položen již ve 14., případně v 15. století.

Hana Bartošová

Poznámky

[1] Doklady lexémů z období staré češtiny (do r. 1500) byly čerpány z lístkového archivu dokladů Staročeského slovníku, použila jsem též „Retrográdní slovník z Klareta" (interní materiál pracoviště StčS).

[2] Mimo jiné slovníky Astronomiarius (2. pol. 14. stol.), Glossarius (konec 14. stol.).

Tabulka výskytu podob staročeských pojmenování znamení zvěrokruhu

nč. podoba Památka (chronologicky)	Skopec, Beran	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váhy	Štír	Střelec	Kozoroh	Vodnář	Ryby
Comest										Kozlorožec		
KlarAstr	Skopěnec	Býkovec							Střělobok			
KlarVok	Skopenec	Býkovec	Dvabližnec	Rakonov	Lev	Dievkona	Váhana	Šćiropeň	Střělobok	Kozorožec	Vodnář	Rybnář
SlovKap		Býkovec										
TrojK		Býk	Blíženci	Rak						Kozorožec		Ryba
BřezSnář				Rak								
LékVodů				Rak								
SlovOstřS			Dvabližnec					Štíř	Střelec			
LékFrantB	Skopec, Skopnec	Býkovec	Dvabližnec	Rakonov	Levon	Dievkona, Děvojna	Váhana	Štiropeň	Střělokol	Kozorožec	Vodnář	Rybnář
LékFrantA	Beran, Skopec	Býk	Dvabližnec, dva Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír, Štíř	Střelec	Kozorožec, (Kororožec)	Vodnář, Vodnák	Ryba, Ryby, Rybnář
LékKříšť	Beran, Skopec	Býk	Blíženci	Rak	Levon (Levoň)?	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář, Vodnák	Ryba, Ryby
LékMuz	Skopec	Býk		Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozel	Vodolez	Ryba
Hvězd	Skopec, Skopnec, Skopček	Býk, Býkovec	Dvabližnec, pl. Dvabliženci, Dvojbližnec	Rak, Rakonov, Rakař	Lev, Levněnka, Levon, Levoň	Panna, Dievka, Dievkona, Děvojna, Děvona, Děvokona	Váha, Váhana, Vahkona	Štírek, Štíropeň, Ješčer	Střelec, Střělokol, (Třiklobot)	Kozorožec, Kozlorožec, Kozoraz	Vodnář, Vodný muž, Vodník	Ryby, Rybnář
SlovKlem			Dvabližnec	Rak					Střelec, Střělokol	Kozorožec		
VodňLact	Skopec	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	Ryby
LékŽen	Skopnec	Býkovec	dva Blížněnci	Rakonov	Levon	Dievkona	Vahna	Štíropeň	Střělokon	Kozorožec	Vodnář	Rybnář
SlovRel		Býk	Blíženci	Rak	Lev		Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	Ryby
VelDict	Skopec	Bejk	Blíženci	Rak	Lev			Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	Ryby
VelNom		Bejk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	Ryby

Pan tovaryš i pan baba

Je pochopitelné, že nemilá chyba se občas vyskytne i v odborných publikacích, jež oprávněně aspirují na nejvyšší příčky vědecké přesnosti a spolehlivosti. Příkladem takové publikace je Staročeský slovník, kolektivní dílo oddělení pro vývoj českého jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR. Chybou, o níž chceme psát, je mylný výklad lexikální jednotky *paňbába*[1]. Autoři slovníku přiřadili tomuto neprůhlednému heslu maskulinní i femininní příslušnost a motivačně jej propojili se substantivy *paní* a *bába*. Význam definovali jako ‚stará paní, stará žena (léčitelka)'. Heslo je nedostatečně doloženo, jen dvěma doklady ze staročeských památek. První doklad je citován z folia 90a česko-latinského slovníku Klementinského[2]: *vetula stará žena, paňbába*[3]. *Vetulus starý muž, kmetek jako kvietek.* Na základě tohoto citátu je formulována první část uvedeného významu (až po závorku). Interpretaci tohoto dokladu, jež se opírá především o latinský ekvivalent, nechceme zpochybňovat, neboť se jedná o doklad ze slovníku, kdy se pole interpretačních možností vždy značně rozšiřuje, avšak často na úkor verifikovatelnosti. – Doplnění v závorce (‚léčitelka') si vyžádal druhý doklad na danou lexikální jednotku. Je uveden za dvěma svislicemi; to signalizuje, že jde o ojedinělý doklad, jenž nezapadá bez výhrad pod záhlaví daného významu a jenž vyžaduje ještě zpřesnění novočeským překladem.[4] Tentokrát se jedná o památku neslovníkovou, u níž je možno využít širšího kontextu. Je to sborník lékařských pojednání převážně z oboru chirurgie.[5] Staročeský slovník uvádí poměrně rozsáhlý citát z fol. 249b: *ti* [muži] *mají v sobě semene dosti, lečť jim báby zadělají. A kdyžť by se to přihodilo, žeť by tě páňbába*[6] *opravil, učiň takto...* Ze syntaktické stavby dokladu je patrná maskulinní charakteristika tohoto lexému; autoři byli nuceni ji doplnit do heslového záhlaví a doklad „osvětlili" novočeským ekvivalentem *léčitel.* Tato interpretace však správná není.

Sporná může být už samotná podoba heslového slova. Slovo je vždy zapsáno odděleně, jako by se jednalo o dvě samostatné jednotky. Palatálnost *ň* zachycena není. Kromě čtení *paňbába* by bylo možné číst tento text i odděleně, *páň bába* (*páň baba*) či také *pan* (*pán*) *baba* (*bába*).[7] Za zmínku stojí i fakt, že další česká kompozita s první částí *pan/paní* (*pantáta, panímáma, paňmáma*) nejsou ve středověké češtině ještě doložena; lexém *paňbába* tedy nemá pro toto období slovotvornou oporu v dalších stejně vytvořených jednotkách. – Je-li formální podoba lexému (lexémů) nejednoznačná, pak po stránce sémantické je situace odlišná.

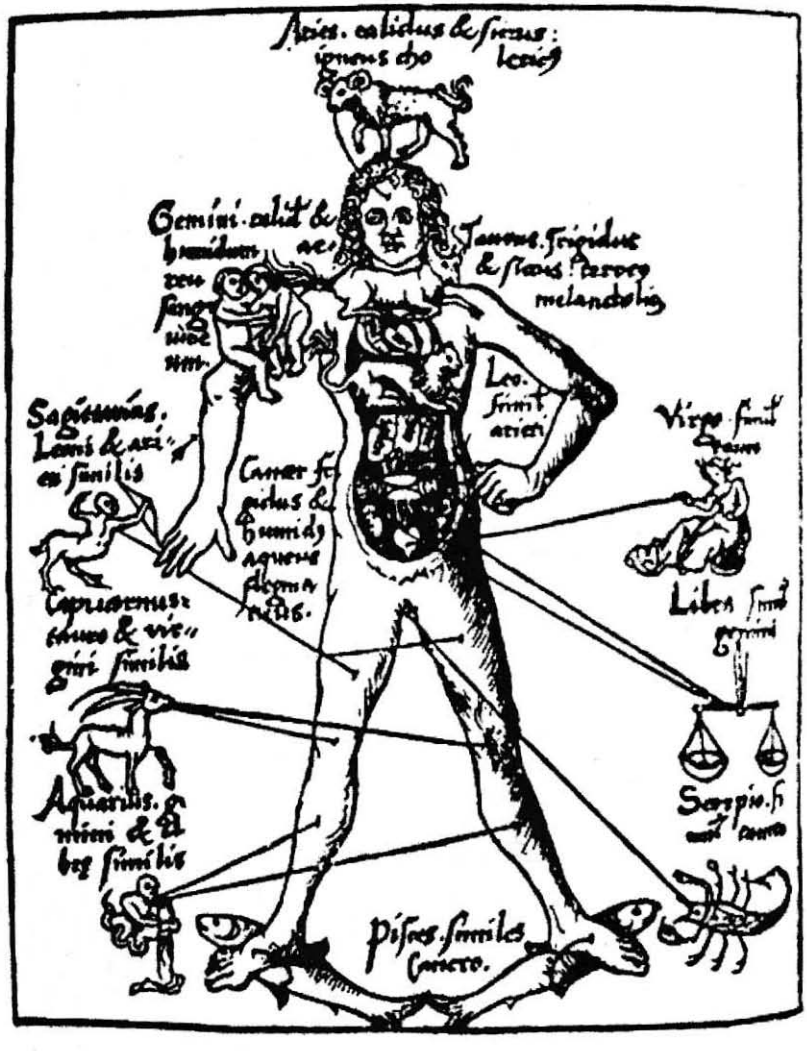

Schéma vlivu znamení zvěrokruhu na lidské tělo

nč. podoba Památka (chronologicky)	Skopec, Beran	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váhy	Štír	Střelec	Kozoroh	Vodnář	Ryby
Komen	Skopec	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	Ryby
SlovVus	Skopec	Bejk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec	Kozorožec	Vodnář	
Jg	Beran, Skopec, Skop	Býk, Býkovec	Blíženci, Bližnec, Dvabližnec, Dvůjčata	Rak	Lev, Leven	Panna, Děvkona (zast.)	Váha, Vahana (zast.)	Štír	Střelec, Střelokol (zast.), Střelčí	Kozorožec, Kozel (zast.)	Vodnář, Vodné znamení	Ryby, Rybnář (zast.)
Smetana	Skopec, Skop	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váha	Štír	Střelec, Střela	Kozorožec, Kozoroh	Vodoň, Vodník,	Ryby
Kott	Skop, Skopec, Skopnec, Skopenec	Býk, Býkovec	Blíženci, Dvablíženec, Dvabližnec, Bližnec	Rak, Rakonov	Lev, Leven, Levoň, Levněnka	Děvkona, Panna	Váhy, Vahana, Váha	Štír, Štiropeň	Střelec, Střelokoň, Střelokol	Kozorožec, Kozel, Kozlorožec	Vodnař	Rybnář, Ryby
PSJČ	Skopec, Beran	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váhy	Štír	Střelec	Kozoroh, Kozorožec	Vodnář	Ryby
SSJČ	Skopec, Beran	Býk	Blíženci	Rak	Lev	Panna	Váhy	Štír	Střelec	Kozoroh, Kozorožec	Vodnář	Ryby

Seznam excerpovaných pramenů

BřezSnář – Kniehy snového vykládanie (Snář), poč. 15. stol.
Comest – překlad díla Historica scholastica Petra z Troyes, 2. pol. 14. stol.
Hvězd – Hvězdářství krále Jana, sb. několika drobných pojednání, zvl. lék. a astronomických, z pol. 15. stol.
Jg – Jungmann, Josef: Slovník česko-německý. Díl I.–V. Praha 1989.
KlarAstr – Klaretův Astronomiarius, 2. pol. 14. stol. (opis z 15. stol.).
KlarGlos – Klaretův Glossarius, kon. 14. stol.
Komen – Wörterbuch zu den tschechichen Schriften des J. A. Comenius. Hubert Rösel. Münster 1983.
– Komenský, Jan Amos: O vycházení a zapadání přednějších hvězd oblohy osmé..., In: Opera omnia [1]. Praha 1969.
Kott – Kottův slovník. Díl I.–VII. + dodatky. Praha 1878–1896.
LékFrantA – sborník pojednání o lékařství, astronomii apod. (obsahuje jen české texty), pol. 15. stol.
LékFrantB – sborník pojednání o lékařství, astronomii apod. (většina textů latinských), pol. 15. stol.
LékKříšť – Mistra Křišťana Lékařské knihy, pol. 15. stol.
LékMuz – sborník lékařský z r. 1444, podle Bartoše od stejného autora jako LékFrantA.
LékŽen – sbírka pojednání z oboru ženského a dětského lékařství (z části překl. lat. spisu), 2. pol. 15. stol.
LékVodň – herbář se zdravovědou v kodexu Vodňanském, okolo r. 1410.
SlovKap – tzv. Nomenklator, slovník lat.-český, z r. 1455.
SlovKlem – lat.-český slovník Klementinský (t. Onomasticon), z r. 1455.
SlovRei – Tomáš Rešel Hradecký: Dictionarium bohemicolatinum. Olomouc 1562. Dictionarium latinobohemicum. Olomouc 1560.
SlovOstřS – lat.-čes. abecední slovník z pol. 15. stol.
SlovVus – Kašpar Zachariáš Vusín: Dictionarium von dreyen Sprachen Deutch-Lateinisch-und Böhmisch. Prag 1700.
Smetana – Smetana, František Josef: Základové hvězdosloví čili Astronomie. Plzeň 1837.
Troj – Kronika Trojánská (volný překl. Guidona de Columnis), z kon. 14. stol.
VelDict – Daniel Adam z Veleslavína: Dictionarium linguae latinae. 1579.
VelNom – Daniel Adam z Veleslavína: Nomenclator quadrilinguis boemico-latino-graeco-germanicus. 1598.
VodňLact – Lactifer Jana Vodňanského, lat.-český slovník, vyd. 1511.

Bylo již řečeno, že citovaný text pochází z lékařského sborníku, přesněji z kapitoly pojednávající o lidské sexualitě[8]. K tomu, abychom se dobrali adekvátního vysvětlení významu, musíme ocitovat obsažnější pasáž, jež jistě přinese i zajímavé poznatky o širokém poli působnosti středověké medicíny. V kapitole, obsahující živé záhlaví *Když kto ženského diela dělati nemuož*,[9] se píše: *Také máš znamenati, jakoť mistr Křišťan*[10] *vypisuje, žeť jsú mnozí nedostatci mužského přirozenie a žeť to pochodí rozličně, některým od přirození, žeť k tomu dielu za nic státi nebudú, a některým skrze rozličnú příčinu, že v sobě moc přirozeného údu a sílu pokazie. Nebo máš znamenati a věděti, žeť síla a moc mužského konce najviece záleží na mužském semeni, neboť to úd mužský zdvíhá a jím hýbá, a jakž jeho muž odbude, ihned ten úd sílu a moc stratí a zase zemdlé. A některým také pokaženie údu pochodí, kterýžto v sobě moč dlúho zadržují, neboť od toho úd velmi mdel bývá, a některým také, kteřížto přes moc to dielo dělají, a zvláště z mladosti, a některým také, že v tom skutku často s ženami nebývají, majíce na sobě velikú chtivost a křechkost, neboť ta věc všeckny žíly zemdlí a nakazí, a skrze to úd zemdlí na jeho přirození. A někteří jsú také tak chlípní a chtiví, jakž se jediné ženy dotknú, tak ihned semene zbudú, a skutku nedokonají, a na tyť muže ženy nebývají laskavy, neboť nezasluhují prebendy. Protož takový má užívati zvařenú mátu, rútu a oman, a to v čem chce, a píž ten nápoj, a staneť křechkost bezděčného semene tečenie. A někteříť mohú toho diela dosti učiniti, jakožto pravokrevní a lidé studení a ozhřiví, neboť ti mají v sobě semene dosti, lečť jim báby zadělají. A kdyžť by se to přihodilo, žeť by tě* pan baba *opravil, učiň takto: Vezmi háce, v kterých chodíš, a rozřež je na dél od jednoho konce do druhého, i proleziž skrze ty háce tú děrú po třikrát, počna po hlavě, a potom jdi k vozu, a u kteréhož kola nalezneš zákolník, ten přešti, a budeť tovaryš vstávati...* (LékChir 248b–249b).

Ať je již formální podoba zkoumaného textu jakákoliv, je jisté, že se nejedná o ‚léčitele', ale o ‚penis'. Ten je v této poměrně krátké kapitole označován vedle dnes nepříznakového pojmenování *úd* také rozmanitými výrazy přenesenými: *konec*, *tovaryš* či (mimo citovanou ukázku) *kokeš* (*budeť kokeš kokrhati a dobře pracovati* 247b), *pomocník*[11] (*ktož nemuož pěkným slúžiti a má mdlého pomocníka* 248a), spojeními *pan tovaryš* (*budeť pan tovaryš slúžiti* 246b) či *tvá věc* (*budeť dobře tvá věc státi a budeš moci hýbati* 250a)[12]. Spojení *pan baba* se dostává do korelace s uvedeným souslovím *pan tovaryš*. Proč bylo se substantivem *pan* použito právě substantiva *baba*, zůstává zatím neobjasněno. Významová struktura feminina *baba/bába* nebyla ve středověku tak složitá, jak ji dokládá pro novější dobu např. Jungmannův *Slovník česko-německý*[13]. Kromě významů ‚stará žena' jsou ve staročeštině doloženy významy ‚porodní

bába' a konečně ‚(dospělá) žena'. Pojmenování, jímž se zabýváme, mohlo vzniknout např. jako označení ‚toho, co slouží v neposlední řadě ženám'.

S naší interpretací této části lékařského textu je v souladu i předchůdce Staročeského slovníku, jímž byl na počátku 20. století *Slovník staročeský* Jana Gebauera. J. Gebauer uvádí v závěru hesla *bába/baba* kratičký doklad z chirurgického lékařství. Zní *Pan baba* (transkribovaně!) a je doprovozen poznámkou „podle souvislosti *penis*". [14]

Pokud se na závěr zamyslíme na tím, co autory Staročeského slovníku mohlo svést k omylu, je to v první řadě nedostatečný kontext, s nímž zřejmě pracovali.[15] Druhým „záludným" místem může být sloveso *opraviti*, s nímž je zkoumaný text syntakticky svázán. Autoři zřejmě chápali toto sloveso ve významu ‚posílit, účinně podpořit někoho, zlepšit něčí postavení'.[16] Podle našeho soudu by však sloveso *opraviti* mohlo být použito v textu ve významu ‚podrobit svému řízení';[17] v předchozím textu se pojednává o předčasné ejakulaci, tedy stavu, kdy se tělesné pochody vymknou lidské vůli a kontrole. Výroku *kdyžť by se to přihodilo, žeť by tě... opravil,...* lze pak rozumět: ‚když by tě... ovládl, podrobil svému řízení'.

Nejzávažnějším důvodem nesnadné interpretace je však silně obrazný charakter textů, které o podobných stránkách lidské přirozenosti pojednávají. Obsahují vždy množství metaforických pojmenování a slovních spojení, mající možná často charakter okazionalizmu. Lidská sexualita byla ve středověku žírným zdrojem pro vznik nových lexikálních jednotek i, a to častěji, pro vznik nových významů – tímto zdrojem ostatně zůstává dodnes.

Alena M. Černá

Poznámky

[1] Viz příslušné heslo ve *Staročeském slovníku*. Praha od r. 1968.

[2] Podle úzu *Staročeského slovníku* je památka z r. 1455 citována zkratkou SlovKlem, srov. *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha 1968.

[3] Paleografická podoba hesla je: *pan baba*.

[4] Srov. dílo cit. v pozn. 2, s. 38.

[5] Sborník, citovaný pod zkratkou LékChir, pochází z přelomu 15. a 16. století.

[6] Paleograficky: *pan baba*, přičemž druhé grafické slovo je psáno na novém řádku. Podotýkáme, že je velmi nepravděpodobné uvažovat o chybném zapsání této části textu. Nebývá zvykem, že by texty odborného charakteru byly zapsány tak spolehlivě, přehledně a čitelně, jako tomu je právě u tohoto chirurgického sborníku. Písaři se často z neznalosti oboru, o němž psali, dopouštěli chyb z neporozumění i z nedbalosti, výsledný text pak bývá nespolehlivý a špatně interpretovatelný. Srov. např. Černá, A. M. Středověký písař – opisovač, tvůrce, mystifikátor? *Naše řeč* 2003 (v tisku).

[7] Ke kvantitě *pán/pan* viz příslušné heslo ve *Staročeském slovníku*. – M. Nedvědová v nepublikované

práci *Kvantita samohlásek ve starší češtině* soudí, že v případě *baba/bába* nelze pro staročeské období prokázat zcela zřetelnou významovou diferenciaci. J. Gebauer se ve *Slovníku staročeském* (Praha 1903, heslo *bába/baba*) kloní k diferenciaci avia – bába, vetula – baba.

[8] Nalézá se na fol. 246a–251b. Zajímavostí je marginální poznámka, která je mladší rukou připsána na spodním okraji fol. 246a. Pobouřený čtenář tam připsal nový název kapitoly: *Mistra Lotra a Rufiána, bratra jeho, pesské a sodomské lékařství.*

[9] V rukopise přeškrtáno, zřejmě stejnou rukou, kterou je psán přípisek citovaný v předchozí poznámce.

[10] Pravděpodobně mistr Křišťan z Prachatic (kolem 1360–1439), český teolog, lékař, astronom, botanik a matematik.

[11] O tento význam lze doplnit heslovou stať *pomocník* ve *Staročeském slovníku.*

[12] V lékařských spisech (ale nejen v nich) se nalézá četná skupina lexémů „sexuálního" sémantického okruhu, jež čeká na hlubší badatelský zájem. Přínosná by byla např. klasifikace podle motivačního zázemí těchto převážně přenesených výrazů.

[13] Srov. heslo *bába/baba* in Jungmann, J. *Slovník česko-německý I.* Praha 1989 (2. vyd.).

[14] Gebauer, J. *Slovník staročeský.* Praha 1903. – Doklady z tohoto lékařského sborníku uvádí J. Gebauer poměrně často, je zjevné, že památku podrobně excerpoval, i když obecně platí, že odborná literatura zůstávala poněkud stranou zájmu tohoto lingvisty. – Rovněž K. J. Obrátil v práci *Kryptadia III.* Praha-Litomyšl 1999 uvádí pod hesly *baba, bába* a *tovaryš* význam ‚penis'; k doložení významu užívá citovaný lékařský sborník.

[15] Avšak ani rozsáhlý kontext není vždy zárukou úspěšné formálně-sémantické interpretace lexikální jednotky, srov. např. Černá, A. M. Možnosti a meze využití kontextu při sémantické analýze staročeských lexikálních jednotek. *Naše řeč* 2003, roč. 86, s. 133–138.

[16] Mohlo by se jednat o význam č. 3 hesla *opraviti*; sporný doklad však do heslové stati zařazen není.

[17] Jednalo by se tedy o význam č. 2 dané jednotky. – Mohli bychom také uvažovat o novém, dosud nedoloženém významu tohoto slovesa.

K jedné četně doložené slovní čeledi aneb *nenie lepšie silnice než z kuchyně do pivnice*

0. V tomto příspěvku, který čerpá z bohatého fondu archivu Staročeského slovníku, jsme se zaměřili na lexikální jednotku *pivo* a její deriváty a kompozita. Celá skupina těchto lexikálních jednotek je lexikograficky zpracována ve 3. díle Staročeského slovníku (dále jen StčS).[1]

1. *Pivo* je již praslovanský derivát se sufixem *-vo* od kořene slovesa *piti*, tj. ‚pít'. Původní význam praslovanského *pivo* ‚pití, nápoj' je doložen i ve *Slovníku jazyka staroslověnského*, a to jako význam jediný. Ve StčS ho dokládá citát idiomatického obratu z Dalimilovy kroniky z počátku 14. století: *nerád by jí*

[Vlastě muž] *škopa piva rozvrátil* DalL 10,94 ve významu ‚nerad by si to u ní rozlil'. Podobně mistr Klaret ve svém latinsko-českém slovníku z konce 14. století překládá latinské *potus* (tj. pití, nápoj) slovem *pivo*. Stejný význam je doložen i v rozverném přísloví ze sbírky Smila Flašky, opět z konce 14. století: *kde škop, tu pivo; kde zvonie, tu kostel; kde oběd, tu milá, kde večeře, tu jiná* PřísIFlaš 45b.

Tento původní význam se udržel i v živých slovanských jazycích, kde však *pivo* zároveň označuje převážně ‚pěnivý alkoholický nápoj vařený ze sladu, chmele a vody'.[2] Ve StčS je daný význam četně doložen citáty textů už od 1. pol. 14. století, které jsou cenným svědectvím nejen o slovní zásobě, ale i o dobových reáliích. Z hlediska rozlišování jednotlivých typů tohoto nápoje StčS dokládá třídění na pivo *staré*, *mladé*, *prostřední*, *lechké*, ale i *husté*, *tenké*, *nevykysalé*, *řídké*, podle toho, z čeho se vařilo a jak dlouho se nechalo v sudech uležet. Základní surovinou byla voda, pšenice nebo ječmen, chmel a kvasnice, ale vyrábělo se i *pivo pálené*, tj. pivní pálenka. Mohlo být dochuceno *bobkem* (tj. bobkovým listem), *malinami*, *medem* apod. I když se alkoholu užívalo nejdřív jako léku, z pohledu středověkých lékařů mohlo pivo i škodit: *tyto věci škodie*

Krčmář s pohárem. Převzato z Hoffmann, František. *České město ve středověku.* Praha 1992

očima; náramné pracovánie, horkost a studenost, pláč, hlad, staré víno, pivo neuleželé, pitie kalné, chmelné pivo, opilstvie a obžerstvie... a jinak spanie mnohé ihned po jedenie i bdienie mnohé a mléko, sýr, zpievanie vysoké, milost mnohá... a tence malované psanie veliké LékFrantA 104a. Další varování přináší ve svém spisu *Správovna* z konce 15. století Pavel Žídek. V kapitole o současných řemeslnících a obchodnících si stěžuje na špatné mravy a okrádání: *bielá piva... zlá nynie a vodnatá dělají, že nemocní lidé nemohú se obživiti v své žiezni a mnozí nezdraví, neb přieliš mnoho na var berú* ŽídSpráv 113. Navrhuje i nápravu: *ať se dvuoje bielé pivo vaří, totiž husté po dvú penězi puol pinty pro neduživé, a tenké pro chudinu a pro dietky* (tamtéž).

Doklady uvedené ve StčS podávají i cenné informace o různých právech a povinnostech spojených s vařením piva a řemeslem pivovarnickým, např. *měšťané bráti mají s každého varu piva dva groše* CJM 4/1,216 (15. stol.) nebo *rychtář má pivo sobě doma vařiti třikrát do roka* ArchČ 29,10 (1456) a mnohé další. Do samostatného významového pododstavce hesla *pivo* jsou vydělena přísloví. Některá jsou dávno zapomenutá: *nesáhaje vína, nerozlé piva, točíš chtě velikú milost mieti k bohu, by jie k bližním neochabil* ŠtítKlem 51b. Podobného významu, tj. ‚ztratit jisté pro nejisté' je i krátké, leč výstižné přísloví již zmíněného Smila Flašky: *žádaje medu, rozléš pivo* PříslFlaš 43b. Oba citáty zároveň potvrzují, že pivo bylo ve středověku nápojem běžným, méně ceněným než víno, resp. med. Z Husových spisů je doloženo dodnes užívané přísloví, nabádající k přizpůsobivosti: *Číž chléb jieš a pivo pieš, toho piesně zpievaj* HusSvátA 544b.

Do posledního významového odstavce slovníkového hesla *pivo* jsou soustředěny doklady, které svědčí o posunu k dějovému významu ‚popíjení piva'. Ten je ovšem vázán jen na předložková spojení a takto je běžně užíván i v dnešním jazyce. Ve StčS se většinou jedná o kritická napomenutí známých kazatelů, ať už jsou z pera Waldhausera, Chelčického či Rokycany. Např. Chelčický ve své Postile kritizuje kněze, protože se nesluší, *by kněz celú noc s nimi na pivě neb na víně cechoval... v kostky, vrchcáby hrál, tancoval, frejoval, smilnil, všeho toho ten lid nedbá* ChelčPost 201a. Spojení s předložkou *s* je ve StčS doloženo pouze ojediněle: *chudý pójde s piva večer* RokJanB 130b.

2. Vedle lexikální jednotky *pivo* stojí za povšimnutí četné staročeské deriváty a kompozita. Derivované substantivum *pivník* (nádoba na nápoj) se vyskytuje už v žaltáři Wittenberském z 1. pol. 14. století: *Moab pivník medový naděję mé.* Porovnání biblických variant z téhož místa pomůže k lepšímu pochopení daného významu. V žaltáři Glosovaném je původní latinský výraz *lebes* přeložen jako

pivník měděný, jinde jako *kotlíček*, *měděnicě*, *pánev*. Druhý význam staročeského substantiva *pivník* je však spojen s oblastí odborné terminologie botanické a označuje ‚ostnitý keř s červenými bobulkami užívanými k přípravě nápojů (tj. dřišťál obecný)'.

Pomocí přípony *-ce* a *-ko* vznikly substantivní deriváty, které mají expresivní zabarvení. Staročeské *pivko* bylo totiž na rozdíl od novočeského *pivka* pojmenováním pejorativním, jak dokládá citát z Postily Jana Rokycany, který kritizuje *pivko nějakové řiedké* RokPostA 172a, protože je jako voda.

Nejhojněji doloženým derivátem od substantiva *pivo* je *pivnicě*. Základním významem je ‚sklep (chladná podzemní místnost) sloužící hlavně k uchování nápojů, popř. i k jejich popíjení' a je doložen dokonce i v přísloví *nenie lepšie silnice než z kuchyně do pivnice* HusKuch B1a. Druhý význam ‚pivnice, sklep, podzemní výčepní místnost' můžeme dokladovat opět jedním z Husových kritizujících napomenutí: *radějše běžíme do pivnicě než do kaplicě* HusVýklB 56a. Konečně posledním významem staročeského substantiva *pivnicě* byla také ‚místnost k uskladnění zásob, cenností', mohla jí být i různá komnata či sklep komorní. V nové češtině je výraz *pivnice* užíván téměř výhradně pro podnik čepující pivo, jen v dialektech (a dále např. ve slovenštině) jako sklep.[3] Od samotného derivátu *pivnicě* byla dále utvořena substantiva *pivničník* (pro pojmenování správce zásob), deminutivum *pivnička* (malý sklep) nebo adjektivum *pivničný* (užívané zejména ve spojení se substantivem *sklep*). Frazém *pivničná šíje* označoval klenutý vchod se schody do sklepa, zpravidla uzavřený poklopem, substantivum *pivničná* (jinak řečená šafářka) pak označoval starší řeholnici spravující klášterní zásoby a peníze.

Jediným adjektivním derivátem utvořeným přímo od substantiva *pivo* je *pivný*. Nejčastěji je doložen ve slovních spojeních pojmenovávajících nádoby na pivo, např. *pivný hrnec*, *pivná baňka*, *miery pivné*, *pivné kádi*, *pánev pivná*, *pivný sud*, *džber*, *trychtéř*, ale vyskytují se i spojení *pivný šenkéř*, *pivný sklep* a další. Dochovalo se i ojedinělé jméno místní *Pivný hrnec*.

3. Vedle četných derivátů vystupuje substantivum *pivo* ve staré češtině i jako přední nebo zadní člen kompozit. Nejčetnější je skupina kompozit s předním členem *pivo*, která je spojena se sémantickou oblastí pojmenovávající činnost pivovarnickou. Zadním členem těchto kompozit bývá nejčastěji sloveso, v první řadě musíme jmenovat polysémní substantivum *pivovar* (od *pivo* a *vařiti*). Ve staré češtině byl *pivovar* pojmenováním nejen pro provozovnu na výrobu piva, ale i pro samotnou činnost, tj. vaření piva, jak dokládá citát z Archivu českého z konce 15. století: *ktož pivo vaří, má dáti od pivovaru 4 1/2 gr. alb. Též...*

z vody od každého varu mají dáti 2 gr. ArchČ 17,383 (po 1494). Na rozdíl od významu novočeského však tento výraz mohl pojmenovávat i řemeslníka vyrábějícího pivo, jinak řečeného *pivovarníka*, ojediněle i *pivovárcě*. K substantivu *pivovarník* je doloženo i deminutivní osobní jméno *Pivovarníček*. Od staročeského kompozita *pivovar* dále vznikala četná derivovaná substantiva, např. *pivovarna*, ojed. *pivovarnicě* (provozovna na výrobu piva), *pivovarstvo*, *pivovarstvie* (tj. pivovarnictví, pivovarství, pivovarská činnost), ale i derivovaná adjektiva *pivovarný*, *pivovarní*, *pivovarský*, *pivovarčí*.

Substantivizovaná podoba středního rodu *pivovarné* nabyla platnosti právního termínu, a to pro označení dávky dvojího druhu. Šlo jednak o poplatek za vaření piva (obdobně se ve staré češtině užívalo substantiva *pánevné*). Z piva, vyrobeného ve vrchnostenském pivovaru, se musela odvádět daň králi, která se rovněž nazývala *pivovarné* či přesněji *královské pivovarné*: *což se dotýče toho pivovarného královského, o tom jste mi VMt... nic nerozkázali* ArchČ 15,57 (1492).

Další verbální kompozitum utvořené pomocí předního členu *pivo* a zadního členu *vařiti* přímo pojmenovává pivovarnickou činnost – *pivovařiti*: *aby všickni měšťané... pivo všelikého jmena pivovařiti... mohli* ArchČ 9,467 (1488). Současná čeština dává přednost spojení *vařit pivo*, avšak i ve staré češtině byl výraz *pivovařiti* ojedinělý. Stejně tak je málo doložené i verbální substantivum *pivovařenie*.

Tento typ skládání substantiva a verba můžeme doložit i vlastními jmény osobními *Pivolúšček* (k *pivo* a *lúskati*), *Pivonóška* (k *pivo* a *nositi*).

Ze substantivních kompozit vytvořených pomocí předního členu *pivo* se pozastavíme u dalšího právního termínu *pivoplatník*, popř. *pivoplatný* pro označení poddaného, který měl povinnost odvádět vrchnosti dávky piva. V Právech saských jsou na několika místech zaznamenány práva a povinnosti *pivoplatníka*, týkající se zejména dědictví: *pojme-li jedna konšelka, žena svobodná, jednoho pivoplatného a dobudú-li dieti spolu, ti jie nejsú rovni urozením* PrávSasE 35a. K tomuto typu kompozit patří i ojedinělé jméno osobní *Pivovaněk* (*pivo* a *Vaněk*).

V lexikálním archivu StčS najdeme i několik ojedinělých kompozit se zadním členem *pivo*, užitých zejména ve vlastních jménech *Zlámalpivo* a *Pišpivo* (i *Pišpiva*), které bylo odvozeno od *psáti* a *pivo*. Substantivum *duspivo (duspiva)*, které označovalo velkého pijáka, se zachovalo dodnes (ojediněle i v podobě *pivodus*), i když opět pouze v osobních jménech. Tato expresivní kompozita

jsou dokladem na nepříliš četné tvoření pomocí předního členu verbálního, u pojmenování *Pišpivo* a *duspivo* je předním členem bezkoncovkový imperativ.[4]

4. Z celé velké čeledi označující oblíbený nápoj *pivo* se do současného jazyka dochovalo v takřka nezměněné podobě poměrně široké spektrum výrazů. Staročeská substantiva derivovaná od výrazu *pivo* jsou tvořena pomocí sufixů, nejčastěji *-cě*, *-ný*, *-ík*. Z kompozit je z hlediska slovnědruhového nejvýznamnější dvoučlenná struktura s předním členem *pivo*, kdy zadním členem bývá nejčastěji verbum (*pivovar*, *pivovařiti*), ale i adjektivum (*pivovarský*), vesměs souvisejí s pivovarskou činností. I když je zřejmé, že mnohé z výrazů používaných ve středověku dávno vymizely (*pivník*, *pivák*, *pivoplatník*), jiné zůstaly zachovány pouze v některém z významů (*pivovar*, *pivnice*), nebo u nich došlo k přehodnocení stylového příznaku (*pivko*). Nadále pak mezi námi žijí i nositelé příjmení *Duspivo*.

Zlatuše Braunšteinová

Poznámky

[1] *Staročeský slovník*. Praha od 1968.

[2] Podrobněji k původu substantiva *pivo* a srovnání se stavem ve slovanských jazycích viz stať Janyšková, I. Poznámky k staroslověnskému pivo. *Cyrillomethodiana*. Slov. ústav Euroslavica, Praha 2001, s. 361–363.

[3] Srov. *Slovník spisovného jazyka českého II*. Praha 1964, s. 989–991.

[4] K tomuto typu tvoření staročeských kompozit viz Šlosar, D. *Česká kompozita diachronně*. Brno 1999, s. 19.

Literatura

Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Praha 1989.
Gebauer, J. *Slovník staročeský*. Praha 1970[2].
Homolková, M. Malá etuda lexikálně historická: O polylexii ve staré češtině. *Čeština doma a ve světě*, 1995, s. 88–90.
Janyšková, I. Poznámky k staroslověnskému pivo. *Cyrillomethodiana*. Slov. ústav Euroslavica, Praha 2001, s. 361–363.
Němec, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1968.
Němec, I. a kol. *Slova a dějiny*. Praha 1980.
Němec, I., Horálek, J. a kol. *Dědictví řeči*. Praha 1986.

Pleskalová, J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. *Acta onomastica* XXXIX, 1998, s. 145–146.
Rejzek, J. *Český etymologický slovník*. Praha 2001.
Staněk, J. *Blahoslavený sládek*. Praha 1984.
Slovník spisovného jazyka českého II. Praha 1964 (zkr. SSJČ).
Staročeský slovník. Praha od r. 1968.
Šlosar, D. *Česká kompozita diachronně*. Brno 1999.
Vážný, V. *Historická mluvnice česká II*. Praha 1964.
Winter, Z. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha 1906.
Zíbrt, Č. *Sladovnické obyčeje, zábavy, slavnosti a pověry v nákladnických domech a pivovárech českých*. Praha 1910.

Není kút jako kút

Nezasvěcený by se mohl domnívat, že staročeské podstatné jméno *kút* neskrývá žádné zvláštnosti. Ovšem, co je zajímavého na *kútu*, rohu, koutu, nebo na *kútu*, odlehlém místě?

Jenomže ve staré češtině mělo slovo *kút* i úplně jiné významy. Abychom jim porozuměli, musíme obrátit svou pozornost k historickým reáliím, které souvisejí s narozením dítěte. Po porodu matka s dítětem pobývala šest týdnů na lůžku, které bývalo od zbytku místnosti odděleno závěsem. Na tomto zvyku, užitečném pro klid a zdraví matky i dítěte, je podstatné, že lůžko stávalo v rohu, v koutě místnosti. Tak se vztáhlo označení *kút* i na oněch šest týdnů po porodu, šestinedělí. Přetrvalo v podstatě po celou dobu, kdy ženy rodily doma; později samozřejmě v novočeské podobě *kout*. Ještě na začátku 20. století se o ženě šestinedělce běžně říkalo, že *je v koutě* nebo že *leží v koutě*. Takto poučeni již můžeme interpretovat doklad ze staročeského sborníku náboženských a mravoučných sladeb: *Maria byla bez kútóv hnisných, všicka čistá* Kruml 22a. V tomto tvrzení jde o to, že u Panny Marie neprobíhalo poporodní vylučování hnisavých očistků.

Ve spisech Petra Chelčického nalezneme slovo *kút* v jiném, neméně zajímavém významu. V příslušné pasáži si Chelčický bere na mušku urozenost šlechticů, jejich povýšenost a lpění na erbech. Pro ilustraci jmenuje kromě jiných také rod s psí hlavou v erbu. Přečteme-li si pozorně následující úryvek, jistě oceníme, s jakým břitkým vtipem až ironií Chelčický popisuje smýšlení soudobého ctižádostivce: *pakli... nemůž psí hlava jeho „dobrého" urozenie svědčit... nemuož tak vysoko výti o svém rodu a hanba jeho nutie a ponižuje*

k zemi, protože čtyři kútové nedávajie svědectví jeho dobrotě ChelčSíť 153b. Co se míní těmito čtyřmi kúty? Čtyři porody; narození obou dědů a babiček již jako šlechticů, zkrátka to, že *po mateři bábu a děda vládyky měl jest a po otci bábu a děda měl jest; tehda se jest právě bez zmatku urodil z psí hlavy* ChelčSíť 153b. Jak vidno, na dobrém staročeském *kútě* velmi záleželo.

Martina Jamborová

Šestinedělka s novorozencem v „kútě". Postel je zastiněna zvláštním závěsem, tzv. „koutnicí". Převzato z *Dějiny hmotné kultury II/2*. Praha 1995

Stejnokořenné synonymní názvy chorob ve staré češtině

Za základ odborného jazyka se tradičně považuje odborná slovní zásoba, tedy lexikální subsystém vykazující zvláštní rysy a propojený zvláštními vztahy. Terminologie se chápe jako „soubor odborných výrazů, užívaných v jednotlivých oborech vědeckých nebo praktických".[1] Pomineme zvláštní charakter termínu jako lexikální jednotky, který jej odlišuje od lexikálních jednotek běžné mluvy i ostatních subsystémů slovní zásoby.[2] Soustředíme se na požadavek maximální jednoznačnosti termínu, tedy na stav, kdy se jedna lexikální jednotka vztahuje k jednomu denotátu (alespoň v rámci téhož vědního oboru). Tento požadavek se však střetává se dvěma jinými jevy lexikálního systému, totiž se synonymií (polylexií) na straně jedné a s polysémií na straně druhé.

V odborné literatuře se pohlíží na synonymní termíny nejednotně. Tradičně se soudí, že přítomnost synonymních jednotek není v terminologických systémech žádoucí, neboť mohou vzbuzovat dojem, že pojmenovávají různé pojmy.[3] Původní synonymní názvy se navíc časem mohou významově rozlišit a označovat různé denotáty, např. původní synonyma *řeč* a *jazyk* v jazykovědném názvosloví.[4] Podotýkáme, že toto „riziko" se týká lexikální zásoby jako celku, nejen terminologie, a že významový posun je jedním z hlavních hybatelů ve vývoji lexika vůbec.

Nejsnáze se tolerují dvojice názvů domácích a mezinárodních (*hliník* x *aluminium*).[5] Děje se to zřejmě pro izolovanost a tedy i významovou jednoznačnost cizího jazykového prvku, který není vázán dalšími vztahy uvnitř českého lexikálního systému. Jeho význam je interpretován na základě známého významu českého výrazu.

Přijatelné jsou též dvojice víceslovného lexému a zkráceného (jednoslovného) výrazu (*rajské jablko* x *rajče*); jednoslovný lexém je sice méně přesný, ale je pohodlný v užívání, při tvoření odvozenin ap. Leckdy se však jednoslovná varianta ocitá na hranici spisovnosti (typ *panelák*).[6]

Citovaní autoři rovněž připouštějí synonymii v případech, kdy jsou synonyma využívána ve vyhraněně odlišných situacích (názvy obchodní x názvy teoretické).[7]

V současné terminologii jednoho oboru se však často vyskytují synonymní řady, jejichž jednotky mají různý stupeň normalizovanosti, různý vztah k dalším

subsystémům jazykového systému a různé místo na ose spisovnost-nespisovnost; Filipec hovoří o řadě *termín normovaný, nenormovaný, netermín, profesionalismus, slang.*[8] Pro mnohovrstevnost lexikální zásoby odborných textů je podle něj přínosné pracovat s pojmy *centrum* a *periferie terminologického subsystému.*

O podpoře dublování termínů na druhé straně píše M. Jelínek, podle něhož je to prostředek stylistické disimilace různých vrstev odborného stylu.[9] Odborný styl dále rozděluje na styl vědecký, odborně-praktický a odborně-popularizační, jimž odpovídají komunikační funkce teoretická, praktická a popularizační.[10] Toto další členění má pochopitelně dosah pro výběr jazykových prostředků.

Na termín se tak dnes klade na jedné straně požadavek jednoznačnosti, který by byl optimálně splněn existencí pouze jediné terminologické lexikální jednotky vztažené k jedinému konkrétnímu denotátu (resp. pojmu), na druhé straně je třeba mít k dispozici více jednotek, aby bylo možné naplnit různé komunikační záměry, které se mohou při odborném vyjadřování vyskytovat.

Jiná byla situace v období počátků českého odborného názvosloví. Česky psaná středověká literatura 14. a 15. století zahrnuje poměrně velké množství „odborných" textů, jež nám poskytují informace nejen o počátcích vědy u nás, ale samozřejmě také o tom, jak se formoval český odborný jazyk. Mezi nejčetněji zastoupené texty tohoto druhu patří práce právnické a lékařské. Právnickou terminologií se hlouběji zabýval Emanuel Michálek,[11] terminologie lékařská zůstává zatím stranou soustředěného badatelského zájmu; také proto budeme dále k demonstraci užívat jednotky lékařské slovní zásoby.

Úkolem nově vznikajících termínů bylo pojmenovat výsledek poznání, novou skutečnost, nový jev, případně pojmenovat česky to, pro co existoval jen název jinojazyčný (latinský). Odborná literatura psaná česky vznikala na základě cizích předloh a nový výraz je často individuálním počinem překladatele. Lexikální jednotky vznikají ad hoc, jejich funkčnost je dána znalostmi a dovednostmi tvůrce. Jejich další osud však není dán jen tím, zda je jednotka utvořená podle pravidel jazyka, tedy zda je „systémová". I taková jednotka může z jazyka zmizet z důvodu malé frekvence užívanosti, neboť v počátcích naší vědy, odborného písemnictví a při omezené produkci písemných textů ji nezřídka nebylo kde užít. Příkladem omezené působnosti mnohých odborných slov jsou slovníky mistra Klareta z 2. pol. 14. století.

Větší životnost vykazovaly terminologické jednotky, které nalézáme v souvislých odborných textech. Hovoříme-li o textech lékařských, je třeba se

alespoň stručně zmínit o jejich obsahu, neboť ten podmiňuje výběr jazykových prostředků, kterými je vyjadřován.

Bylo již řečeno, že odborná literatura je v počátcích velkou měrou vázána na cizí předlohy. To platí i o lékařské literatuře. Mezi největší lékařské autority patří Hippokrates, Galenos, Avicenna, jejichž názory jsou středověkému zájemci zprostředkovány (převážně latinsky) v textech lékařů italských, německých, francouzských a dalších. Sám lékařský obor se chápe ve středověku mnohem šíře, než jak jej známe dnes. Zahrnuje samozřejmě informace o anatomii lidského těla a o nemocích, které lidské tělo (i lidskou duši) sužují. Dalším tradičním odvětvím lékařské vědy je nauka o léčivech; ta je přímo spojena s jinou, často samostatnou částí, kterou v lékařských knihách nalézáme, tj. s herbářem či bylinářem. Při léčení bylo náležité zohlednit i jevy nadpozemské, reprezentované především astrologií, ale také numerologií, chiromantií a dalšími okultními „vědami". Zachování zdraví měly posloužit životosprávy a doporučení, jak se chovat ve zdraví ohrožujících situacích (např. v době moru).

Česky psané lékařské texty a sborníky, jež máme z období středověku zachovány, můžeme tematicky rozdělit do těchto skupin: v první budou spisy, které bychom z dnešního hlediska označili jako chirurgické (tedy Rhazesova a Saličetova tzv. ranná lékařství[12]), v nichž se píše především o léčení chorob a úrazů pomocí chirurgických zákroků. Druhou skupinu tvoří lékařské spisy specializované – jde především o sbírku ženského a dětského lékařství. Nejvíce spisů je ve třetí skupině, která zahrnuje lékařské sborníky tematicky nevyhraněné. Jsou spjaty se jménem Křišťana z Prachatic, i když jeho autorství (původní či překladatelské) není dostatečně prokázáno. Jsou to tzv. sborníky neznámého františkána, tzv. Křišťanovo lékařství, tzv. Jádra a další texty. Tyto sborníky obsahují vždy několik více či méně samostatných částí, které jasně poukazují ke společným předlohám, avšak častým opisováním variují po stránce formální i obsahové. Téměř vždy však obsahují část věnovanou vnitřnímu lékařství (v pojetí středověkém). Neduhy bývají popisovány podle místa výskytu – začíná se vždy hlavou a postupuje se směrem dolů. Tento postup byl obvyklý již v prvních dílech encyklopedických, neboť na celkově hříšném těle je nejméně zavrženíhodná právě hlava, sídlo rozumu. Obvykle se končí u *nádob hanby*, tedy u ústrojí rozmnožovacího a vylučovacího. Choroby se diagnostikují podle popsaných příznaků; příznaky nemoci i nemoc sama je léčena zvláště pomocí fytoterapie na základě herbáře. Ostatní části textu bývají připojeny méně těsně a jsou v různých sbornících různé. V lékařských sbornících se rovněž vyskytují i texty, které nejsou zaměřeny na léčení člověka, ale hospodářského zvířete

(koňské lékařství). O tom, že péče nebyla vyhrazena jen člověku, příp. užitečnému a cennému zvířeti, vypovídá začlenění textů hospodářských do těchto lékařských sborníků (texty o pěstování vinné révy či šafránu, o chytání ryb, o hubení škůdců na úrodě či v domě ap.).

Je třeba připomenout ještě jednu charakteristiku českých středověkých odborných textů. Tyto texty jsou na rozdíl od textů latinských mnohem méně teoretické a mají ráz spíše praktický.[13] Tento fakt je zřejmý především u textů lékařských, které přinášívají návody a poučení pro každodenní život, není možné je třídit podle stupně teoretické náročnosti či podle komunikační funkce, kterou by měly zastávat, jak tomu je v moderním odborném textu. Vraťme se však k odborným textům z pohledu lingvistiky.

Při popisu synonymních dvojic (řad) názvů nemocí, které jsme získali excerpcí ze staročeských lékařských textů, nás budou zajímat především lexikální jednotky, které obsahují stejný kořenný prvek (kořenný morfém). Jsou to především dvojice jednotka jednoslovná x jednotka víceslovná. Zaměříme se na tři okruhy názvů chorob:

1. názvy chorob, které obsahují ve víceslovném lexému výraz *nemoc*; některé z nich jsou přímým odrazem starověkého učení o humorální fyziologii a patologii;
2. staročeské názvy označující ‚vodnatelnost' (*hydrops*);
3. názvosloví vztahující se k různým druhům *zimnic*.

1. Učení o humorální fyziologii (příp. humorální patologii) navazuje na učení o čtyřech živlech (oheň, vzduch, voda, země), z nichž je složen svět.[14] Tyto čtyři živly mají tytéž vlastnosti, jako mají čtyři základní šťávy v lidském těle (krev, černá žluč, žluč a hlen),[15] totiž mokrost, suchost, horkost a studenost. Každý člověk se narodí s určitým poměrem těchto šťáv – ten pak spoluutváří jeho letoru (flegmatik, melancholik, cholerik, sangvinik).[16] Poruší-li se daný poměr šťáv, člověk onemocní. Lékař při vyšetřování pacienta stanovuje, od čeho nemoc pochází. Důležitost třídění chorob podle zásad humorální patologie můžeme demonstrovat na citátu z tzv. lékařství neznámého františkána z poloviny 15. století (LékFrantA), kde základní část o chorobách autor uvádí slovy: *Již chci učiti ode všech nemocí, kteréž jsú v člověku od samého vrchu až do pát, od čeho se stávají anebo kterak slóvú nebo kterak mají je poznati, jsú li od horkosti, nebo od studenosti, a kterak mají jim spomáhati* (38v). Také proto se ve staré češtině nezřídka vyskytují terminologická sousloví *studená nemoc*, tj. nemoc od studenosti[17] (*voda* [tj. moč] *tenká a bielá... znamenává nemoc dlúhú od studenosti a za toho člověka jest strach* LékFrantA 28r), podobně

suchá nebo *vodná nemoc*. Poslední spojení představuje onemocnění vzniklé nadmírou ‚mokrosti' v lidském těle – **nemoc mokrá* není ve staročeštině doložena, stejně jako **nemoc horká*; oba typy chorob jsou pojmenovávány jiným způsobem, o němž bude řeč později.

Ohledáním moči člověka mohl např. lékař zjistit, že *jest li voda bielá a tenká, tehdy jest člověk nemocen od studené a od suché nemoci* (LékFrantA 26v), ohledáním pulsu stanovil, že *lénie žíla u zdravého člověka znamenává suchú a studenú nemoc a že ten člověk má málo vlažnosti na životě* (t. 33v). Také denní spánek se nedoporučuje: *ve dne dlúho nespati a najviec, když žaludek jest prázden, jako v nešporní hodinu, nebo se od toho stává studená nemoc* (t. 23r). Nejstarší dochovaná staročeská bible dokládá i poměrně řídké spojení *nemoc vodná*: *kterýs člověk, jmajě nemoc vodnú, bieše před ním* [tj. před Kristem] BiblDrážď L 14,2. *Nemoc vodná* je v Lukášově evangeliu na místě latinského *hydropicus*, a protože máme k dispozici více redakcí a variant překladu biblického textu, můžeme sledovat (v bodě 2) různé způsoby překladu tohoto adjektiva. Zde ještě zmíníme jeden, který nalézáme v evangeliáři Vídeňském – je totiž zajímavý další jazykovou specifikací vyplývající z postupu lidského poznání, která umisťuje nemoc na konkrétní část lidského těla: *člověk, jenž mějieše v sobě nemoc vodnú mezi masem a mezi koží, bieše před ním*. Evangeliář sice obsahuje text starší než text bible Drážďanské (text prvního překladu evangeliáře), ale V. Kyas o něm soudí, že je kontaminován a doplňován podle mladších překladů.[18]

Vedle těchto názvů dvouslovných se ve středověké češtině objevují také výrazy jednoslovné, obsahující stejný kořen, jaký má determinující adjektivum. Vedle *nemoci studené* je to tedy substantivum *studenicě* (*studenicí násilně velikú velmi byl jest* [Euselius] *nadtrápen* JeronM 46v; *některú mrtvici, nehet, rúpy i studenici* DivVít 142 ad.). Synonymním výrazem ke *studenici* je zjevně také *zimnicě* (viz bod 3). *Suchá nemoc* má několik jednoslovných protějšků: výraz *súchotina* sg. (*píž to* [odvar] *ráno a večer, až i přestane súchotina* LékJádroD 135); častější jsou však plurálové *súchotiny* (*ktož má tu nemoc súchotiny, ten vezmi yzop* LékFrantA 124r; *ktož jest, ješto schne, a požívá jejieho* [tj. z kopřivy] *semene, budeť zdráv od těch súchotin* t. 127v). Nelze s jistotou tvrdit, že jednoslovná synonyma vznikla univerbizačním procesem a že jsou nástupnickou podobou víceslovného lexému; jsou totiž zhruba stejného stáří a někdy se vyskytují společně, spojena výrazem s funkcí ztotožňující:[19] *súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékKřišť 64r aj.

Obdobná situace, jakou jsme načrtli u názvů nemocí vztažených k učení

o živlech, je i u dalších lexémů. Např. *spánlivá nemoc* (*bude li ten blázen mieti nemoc spánlivú, to jest dobré* LékFrantA 60v) a *spánlivka* (*spánlivka nemoc, ta se stává ráda starým lidem od studenosti a od vlažnosti* t. 58v); *padúcie nemoc* (*caducus morbus a česky slóve padúcie nemoc* t. 62r) a pouze jednou doložený staročeský výraz *padúcnicě* (*pomáhá* [kýchavka] *proti padúcnici* LékVodň 269v); *červená nemoc* (*proti červené nemoci vezmi cypřišové dřevo* LékFrantA 82v) a *červenka* (*červenka se mnú zacházie a mdloba* ArchČ 7,237, 1461); *malomocná nemoc* (*malomocná nemoc... se stává od mnohých neduhuov* LékFrantA 83r) a *malomocenstvie* (*Malomocenstvie* – t. v nadpise), *malomocnost* (*mohlo* [by] *na muže i na děti skrze to* [tj. zhřešení] *přijíti prvé malomocnost a děti bývají pěhaví* LékKřišť 101v), *malomoc* (*bratr jeho malomocí sě rozpadl* DalL 30,62); *zlatá nemoc* (*histericia slóve zlatá nemoc, to jest žlútenice* LékFrantA 83r) a *zlatenicě* ([kopr žabí] *spomocen jest proti zlatenici* LékVodň 268v) či *žlutá nemoc* a *žlútenicě* (*žlutá nemoc, to jest žlútenice* LékKřišť 77r).

Srovnatelné synonymní řady nalezneme i v humanistických slovnících; někdy se uvádí pouze jeden z výrazů, buď jednoslovný, nebo naopak víceslovný. Nedá se tvrdit, že by vývoj směřoval směrem k jednoslovnému, či naopak víceslovnému vyjádření; synonymie tedy z různých důvodů nebyla v této době chápána jako překážka jednoznačnému vyjadřování. Citujme např. z Rešelova slovníku česko-latinského,[20] který uvádí: *červenka/červená nemoc, francouzy/ franská nemoc*; *malomocenství, souchoty, žloutenice*; *padúcí nemoc, spánlivá nemoc*. Také Veleslavín ve svém Nomenklátoru[21] nepreferuje jednu formální podobu názvu nemoci: *suchá nemoc/souchotiny, červená nemoc/červenka* (ale také substantivizované adjektivum: *kdož na červenou stůně*), *žloutenice/ žloutenka/žlutá nemoc, malomocenství* ad.

2. Již jsme se zmínili, že zvláštní postavení v okruhu nemocí souvisejících s humorální patologií mělo onemocnění, jež bylo vztahováno k nepatřičnému působení (množení) vlhkostí (vody) v lidském těle. Připomněli jsme *nemoc vodnou*, avšak mnohem častěji se ve staré češtině setkáváme se souslovím *vodné tele*. Vraťme se k již zmíněnému citátu z Lukášova evangelia: *člověk, jenž mějieše v sobě nemoc vodnú mezi masem a mezi koží* (EvVíd, *nemoc vodnú* BiblDrážď). V evangeliáři Rajhradském nalézáme zmíněný dvouslovný název, avšak s doplněním, že se jedná o nemoc: *muž, jenžto mějéše v sobě jednu nemoc jménem vodné tele*; překladatel evangelia, jehož text nalézáme např. v evangeliáři Pražském, takové doplnění neshledával za nutné: *člověk s vodným teletem*. I když obecně platí zásada, že od víceslovných pojmenování se hůře

tvoří deriváty, od *vodného telete* máme ve staré češtině doloženu řadu odvozenin, např. synonymní jednoslovné názvy choroby *vodnote(d)lnost* ([lektvar se hodí] *k vodnotelnosti* Apat 33v), *vodnotelenstvie* (*tato voda... uzdravuje vodnotelenstvie* LékJádroD 244), adjektivum *vodnote(d)lný* (*člověk jeden vodnotelný* BiblLit L 14,2) a názvy pro člověka, jehož tato nemoc postihla – *vodnotelák* (*vař opich... jest dobr i vodnotelákóm* LékKřišť 72v), *vodnotelec* (*tuk syrový vodnotelce uzdravuje* LékJádroD 349), *vodnote(d)lník* (*uzdravil vodnotelníka* GebMat), substantivizované *vodnotedlný* ([lék] *vodnotedlným spomáhá* LékVn 185a) a *vodnýtel* (*vodnýtel ydropicus* KlarGlosA 1149). Posledně jmenovaný Klaretův novotvar je zřejmě automaticky zkrácený výraz *vodný telák*.

Spojení *vodné tele* zapadá do okruhu obrazných pojmenování chorob jmény zvířat na základě jejich některých výrazných rysů či projevů (např. *vlk*, *žába*, *rak* apod.). Pochopitelná je ale kontaminace substantivem *tělo*, kterou dokládá např. Jungmann ve svém slovníku;[22] mimo výrazy *vodnotelnost* ap. uvádí rovněž výrazy *vodnotělnost*, *vodnotělný*. Název *vodné tele* již slovníky mladší (Rešel, Veleslavín) nedokládají; uvádí jej (vedle zmíněných synonym) Josef Jungmann, avšak se značkou zastaralosti.

3. Posledním sledovaným okruhem pojmenování nemocí, která kolem sebe soustřeďují synonyma od stejného kořene, jsou pojmenování zvláštních druhů *zimnic*. Výraz *zimnicě* (často za lat. *febris*) je synonymní se stč. výrazem *studenicě* (Rešel i Veleslavín uvádějí také *studenku*, Veleslavín navíc *psotnici*) a také s novočeským slovem *horečka*; tento termín je novodobou přejímkou z polštiny. *Zimnicě* označovala chorobný stav člověka, který se vyznačoval nápadným třesem (*o zimnici vezdajší, ješto člověkem na všaký den třese* LékFrantA 76v), tedy to, co je společné nč. pojmům *horečka* i *zimnice*. Pro počátky českého lékařství je příznačné, že se lékaři snažili léčit často jen příznaky nemoci, o jejíž podstatě ještě neměli patřičné vědomosti. Protože však zkušeností získali povědomí o tom, že zimničnaté a horečnaté stavy mohou být příznaky nejrůznějších onemocnění, snažili se o to, aby nové poznání dostalo odraz v jazykovém ztvárnění. Proto začali pomocí determinujícího adjektiva rozlišovat zimnice různého druhu, například *zimnici náhlou*, *zimnici ostrou*, *zimnici tajnou*, *zimnici hnilou* či *zimnici benátskou* (*o zimnici, ješto slóve venatica a česky benátská slóve, protože benátské jest bydlo u moři a jiné na moři plavajície často napadá* LékFrantA 77v). Protimluvem s přímým vztahem k naší *horečce* pak je *zimnice horká* (*mezi těmi dny horkú zimnicí polapen* [byl Břetislav] SilvKron 26r; srov. též spojení *hořěti zimnicí*: *Kristus... lékařť jest, zimnicí li hořiš* HusPost 121r).

Ve středu našeho zájmu je však jiný typ determinace, totiž determinace časovým určením, které vyjadřuje délku trvání zimničného stavu, případně jeho periodicitu. Staročeští lékaři znali zimnici, která pacienta sužovala každý den, obden či trvala tři nebo čtyři dny, případně se určitý den opět vracela. Každodenní zimnice se nazývala *zimnicě vezdajšie* (*člověk má zimnici, ješto slóve vezdajšie, neb ta na každý den člověka trápí* LékFrantA 31v), zimnice, která člověka trápila obden, tj. třetí den, případně trvala tři dny, se nazývala *zimnicě trojná* (*v léčení zimnice trojné, kterážto ob den trápí* LékSalM 798); častěji však byl užíván opis *zimnicě, která třětí den člověka trápí* (*ktož má třetí den zimnici, toto čiň* LékFrantA 78v; *při zimnici, ješto třetí den připadá* LékRhaz 51). Nepružné slovní spojení bývá často nahrazováno jednoslovnými termíny *třětinicě*, *třětěnicě*, motivované též latinským ekvivalentem *tertiana* (*člověk má zimnici... a slóve třetinice, neb ta třetí den trápí člověka* LékFrantA 31v; *slóve třetěnice, nebo třetí den trápí člověka* LékJádroD 295). V lékařských textech nalézáme i toto latinské pojmenování, které se, zachovávajíc rod, bez problémů a s minimální hláskovou adaptací začleňuje do českého a-kmenového paradigmatu feminin: *jednoho nemocného od terciány zimnice uzdravil* [sv. Jiljí] PasKal I19b. Klaretův výraz *třetnice terciana* (KlarGlosA 1719) je pravděpodobné vykládat jako zkráceninu pro zachování potřebného metra.

Podobný stav je u *zimnicě, ješto čtvrtý den bývá* (LékMuz 19r). Může být pojmenována dvouslovím *čtvrtnie zimnicě* (*zmazánie těla olejem rmenovým spomáhá v čas trápenie zimnice vesdajšie i čtvrtnie* LékRhaz 50; *budeť jej druhdy trápiti zimnice čtvernie* LékFrantA 143v) či jednoslovnou lexikální jednotkou *čtvrtenicě* (*o zimnici, ješto slóve čtvrtenice, to jest, ješto čtvrtý den člověka trápí* t. 77r). Rovněž zde dobře fungují adaptované latinské názvy: [František]... *zimnici quartánu míše* Frant 35v; *ve všech dlúhých nemocech, jakožto v kvartáně*[23] *točíš čtvrtý den zimnici* LékFrantA 34v. O femininu *čtvrtnice*, které obsahuje Klaretův Glosář (KlarGlosA 1720), platí poznámka z předchozího odstavce. Neznámý františkán se zmiňuje i o zimnici, *jenž v pěti dnech přestává* (LékFrantA 31v), což také lze vyložit jako opisné vyjádření pro *čtvrtenici*.

Podobných synonymních dvojic (jednoslovná lexikální jednotka versus víceslovný lexém) lze ve staré češtině nalézt mnoho. Zaměřili jsme se na ty, které spolu pojí společný motivační prvek a ve většině případů též vztah k učení o humorální patologii, které bylo základním principem lékařské vědy po celý středověk. V této době četná synonymní pojmenování fungují v odborné literatuře, která není dále rozvrstvena podle stupně odbornosti. Orientuje se

především prakticky, tzn. často i na uživatele-laika (s výjimkou chirurgických spisů). Zajímavé by bylo srovnání tohoto typu odborných lékařských textů s odborným textem, který by měl vyhraněně jiné určení, např. s českými zápisy univerzitní přednášky;[24] takové texty však badatelé k dispozici nemají.

Alena M. Černá

Poznámky

[1] Havránek, Bohuslav, *Terminologie* (heslo v OSNND 6/2, Praha 1943, s. 1074).

[2] O významu slova *termín* sr. např. Machová, S. Terminografie. In *Manuál lexikografie*. Praha 1995, zvl. s. 138–139.

[3] Poštolková, B. – Roudný, M. – Tejnor, A. *O české terminologii*. Praha 1983, s. 77.

[4] tamtéž, s. 77; též Filipec, J. *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha 1961, s. 275.

[5] Dílo cit. v pozn. 3, s. 78.

[6] Sr. Sochor, K. *Příručka o českém odborném názvosloví*. Praha 1955, s. 38.

[7] Dílo cit. v pozn. 3, s. 78; dílo cit. v pozn. 6, s. 38.

[8] Filipec, J. Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In *Manuál lexikografie*. Praha 1995, s. 43.

[9] Jelínek, M. Kultura jazyka a odborný styl. In *Termina 94*, Liberec 1995, s. 7.

[10] Sr. týž v *Příruční mluvnici češtiny*, Brno 1995, s. 725.

[11] Michálek, E. *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*. Praha 1970.

[12] Podrobnější informace o středověkých literárních památkách poskytuje *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha 1968.

[13] Sr. též dílo cit. v pozn. 11, s. 56.

[14] Sr. např. Nedvědová, M. Ze staročeského lékařství a léčitelství. In *Slova a dějiny*. Praha 1980, s. 72.

[15] K tomu např. Kadyrov, A. A. a kol. *Abú Alí Ibn Síná*. Praha 1988, s 54.

[16] Sr. Černá, A. Kalostudnek a ti druzí. *NŘ* 79, 1996, s. 124–128.

[17] Postupem času se tato motivace stírá a převažuje motivace na základě vnějších projevů a příznaků onemocnění – např. ti, kdož onemocněli *suchou nemocí*, jsou suší, vyhublí.

[18] Kyas, V. *Česká bible v dějinách národních písemnictví*. Praha 1997, s. 34.

[19] Sr. také *Staročeský slovník*. Praha od 1968, heslo *nebo, anebo*.

[20] Rešel, T. *Dictionarium Bohemicolatinum in usum et gratiam Bohemicae pubis*. Olomouc 1562.

[21] Veleslavín, Daniel Adam. *Nomenclator*. Praha 1598.

[22] Jungmann, J. *Slovník česko-německý*. Praha od 1835.

[23] Zda *qu-* přepisovat jako *kv-*, je ovšem do značné míry na vůli pořizovatele přepisu do současného pravopisu.

[24] O počátcích pražské lékařské fakulty viz např. Svobodný, P. Lékařská fakulta. In *Dějiny Univerzity Karlovy I*. Praha 1995, s. 183–202; Schrutz, O. Lékařská přednáška na pražské lékařské fakultě z prvých dob trvání University Karlovy. *Sbírka přednášek a rozprav z oboru lékařského* 68, Praha 1898, s. 149–173.

STAŘÍ ČECHOVÉ A NEČECHOVÉ

Eunuchus a jeho protějšky v staročeském biblickém textu

0.

Jen obtížně si nyní dokážeme představit, jak náročným dílem byl první úplný staročeský biblický překlad pro ty, kdo se na něm podíleli. Staročeští překladatelé stáli před úkolem převést do srozumitelného a čtivého jazyka texty časově i kulturně značně vzdálené středověkým Čechám. Především starozákonní část těchto textů přímo přetékala terminologií do té doby u nás neznámou.

Způsob, jakým se autoři s touto náročnou prací vyrovnali, vypovídá o jejich pozoruhodné erudici a vytříbeném jazykovém citu.

V následujícím textu se pokusíme na problematice překladu latinského slova *eunuchus* alespoň trochu poodkrýt, jak se staročeští překladatelé vyrovnávali s překladem obtížných a nejednoznačných termínů, zatížených navíc nestejným sémantickým polem a neshodnými konotacemi ve staré češtině a v latině.

1.

Latinský termín *eunuchus* je prakticky pouze přepisem řeckého výrazu *ευνουχος* a do současné češtiny se obvykle překládá jako *kleštěnec* (srov. Pražák 1975, s. v.). Ve Vulgátě, Jeronýmově latinském převodu bible z 4. století, se tento termín objevuje za *ευνουχος* (v Novém zákoně a v starozákonní deuterokanonické knize Judit) a za hebrejské *sârîs* ve starozákonních knihách.

Problematický převod termínu *eunuchus* do středověké češtiny spočíval v tom, že tento latinský lexém odrážel původní sémantické pole hebrejského *sârîs* a jedním ze svých významů pojmenovával denotát, který již ve své původní podobě v povědomí evropské středověké společnosti neexistoval.

1.2 Hebrejské *sârîs* můžeme označit jako polysémní lexém. Hellerův slovník je překládá jednak jako *kleštěnec*, jednak jako *dvořan* (Heller 2000, s. 142).

První význam se shoduje s významem staročeského (i novočeského) ekvivalentu ***klešččěnec/kleštěnec*** (srov. Gebauer 1970, s. v.). Pojí se s ním

negativní konotace zbavení mužnosti, zmrzačení a neplodnosti. V hebrejských knihách Starého zákona se *sârîs* v tomto významu vyskytuje jen třikrát (Dt 23,1; Is 56,3; Is 56,4); řecké *ευνουχος* se ve shodném významu objevuje v textu Nového zákona také pouze třikrát, a to v jediném verši (Mt 19,12).

Druhý význam hebrejského *sârîs* (a řeckého *ευνουχος*) odkazuje k denotátu, který byl Čechám 14. století neznámý. Označuje totiž ***dvořana-kastráta***, osobu naprosto nepostradatelnou na panovnických dvorech starověkého Blízkého východu.[1] V tomto kulturním prostředí byla kastrace znakem a často i podmínkou vysoké dvorské služby. Kleštěnci se pohybovali v těsné blízkosti panovníků jako strážci harémů, komorníci i nejvyšší státní úředníci.

Zatímco v prvním významu hebrejského slova má rys kastrace konotace negativní, v tomto druhém významu má zabarvení zcela neutrální, označuje starověkého dvořana jeho charakteristickou „vlastností", která jej činila způsobilým k dvorské službě.

Někteří biblisté (např. Novotný 1956, s. 329; Nový biblický slovník, 1996, s. 233) dokonce usuzují, že se tento výraz mohl stát metonymickým pojmenováním pro všechny dvorské úředníky, ať už byli kleštěnci či ne, neboť v bibli je zmínka i o ženatém kleštěnci (mohlo jít ovšem i o „fiktivní manželství", které je rovněž ze starověku známo a které dokládalo vysokou společenskou prestiž eunucha).[2]

1.3 Staročeští překladatelé prvního úplného biblického překladu stáli v případě překladu výrazu *eunuchus* před obtížným úkolem. Je patrné, že si dobře uvědomovali významový rozsah latinského slova (odrážející sémantické pole termínu hebrejského).

Věděli, čím se liší užití latinského *eunuchus* ve svém „dvorském" významu a jak problematické je nahradit ho mechanicky např. českým *kleštěnec*, které v sobě nese jen konotace znectění a zmrzačení. Na druhou stranu bylo problematické „rys kastrace" z převodů vypustit, neboť premisa *kanonického překladu* (srov. Levý 1996, s. 18; Pytlíková 2002, s. 3) vyžadovala při převodu posvátných textů přesnost, jednoznačnost a co nejméně posunů ve významu i ve formě.

Překladatelé první redakce staročeské bible (a autoři pracující na dalších třech redakcích staročeského biblického překladu) měli tedy v případě překladu *eunuchus* ve významu *dvořan-kastrát* v zásadě dvě možnosti.

1. Přiklonit se k *překladu podle smyslu*, tedy k funkčnímu ekvivalentu,

zdůraznit rys dvorské služby, který je pro pochopení textu zásadní, a zároveň potlačit „rys kastrace", který soudobému čtenáři pouze navozuje nepřípadné konotace.

2. Dát přednost *překladu podle formy*, tedy překladu doslovnému, kterým sice neopomenou význačný rys latinského *eunuchus*, ale kterým zároveň výsledek významově posunou, neboť okruh konotací přeloženého slova se bude od konotací slova v originálním textu zásadně odlišovat.

Řešení tohoto překladatelského dilematu v první redakci staročeského biblického překladu i ve třech redakcích následujících se stalo základem našeho průzkumu.

2. Průzkum

Zkoumali jsme překladové ekvivalenty veškerých výskytů latinského *eunuchus* v druhém významu, totiž ve významu *dvořan-kastrát*, kterých je v biblickém textu 48.

Zjišťovali jsme, jaké je překladatelské řešení v jednotlivých redakcích staročeské bible a jakým způsobem se přístup od jedné redakce k druhé vyvíjí. Výsledky našeho zkoumání vždy shrnujeme do schematického grafu, který doplňujeme komentářem.

2.1 Překlady *eunuchus* v první redakci staročeské bible[3]

V první redakci úplného biblického překladu, jejíž vznik se datuje před rokem 1357 (Kyas 1997, s. 51), se setkáváme u převodu latinského *eunuchus* ve významu *dvořan-kastrát* s oběma řešeními:

a) s *překladem podle smyslu*, který zdůrazňuje dvorskou službu:

úředník – *tehda král izrahelský pozvav jednoho **úředníka** k němu vecě*; vocavit ergo rex Israhel eunuchum quendam et dixit ei (3 Rg 22,9 BiblOl) ap.

sluha – *desátky bude bráti* [král], *aby dal **sluhám** a pacholkóm svým*; reditus addecimabit [rex] ut det eunuchis et famulis suis (1 Rg 8,15 BiblOl) ap.

komorník – *všedše panny i **komorníci** Hester pověděchu jie*; ingressae sunt autem puellae Hester et eunuchi nuntiaveruntque ei (Est 4,4 BiblOl) ap.

Dalšími překladovými ekvivalenty tohoto typu jsou *služebník*, *panošě*, *starosta*, *pohanský kněz*.

b) s *překladem podle formy*, tedy se slovem *kleštěnec, kleštěný*:

– *proto povola král izrahelský jednoho z **kleštěncóv** i vecě jemu*; vocavit ergo rex Israhel unum de eunuchis et dixit ei (2 Par 18,8 BiblOl)

– *mnohé krásné panny přivedeny jsú do města Suzis a Egeovi* ***kleštěnému*** *byly otdány*; multae virgines pulchrae adducerentur Susan et Aegaeo traderentur eunucho (Est 2,8 BiblOl) ap.

V několika případech se objevují překladové ekvivalenty, jejichž zřejmou snahou je pokus o zachycení obou významových složek latinské předlohy. Jsou to především dvouslovná pojmenování, užitá v překladu knihy Ester, *komorník kleštěný* (Est 1,10; Est 7,9) a *komorník kleštěnec* (Est 6,14). (V našem průzkumu tato spojení zahrnujeme pro zjednodušení pod ekvivalenty *kleštěný/kleštěnec*.)

Snad bychom mohli k ekvivalentům postihujícím obojí význam zařadit i způsob, jakým se *eunuchus* překládá v 8. kapitole Skutků apoštolských. Je zde použito eufemismů, kterými je sice cudně naznačeno, že jmenovaná osoba (strážce pokladů etiopské královny) je kastrát, ale zároveň se ve spojení s nimi nevybavují negativní konotace, vlastní slovu *kleštěnec*:

– *a tu sě jemu nahodil jeden múřěnín <kleštěnec>...* ***všech svých nravóv šlechetný a čistý***. *Ten byl mocný před královú múrskú kandalského královstvie*; et ecce vir aethiops eunuchus potens Candacis reginae Aethiopium (Act 8,27 BiblLitTřeb); ve špičatých závorkách je později dopsaný dodatek

– *a vešla sta oba u vodu, svatý Filip i* ***čistý*** *múřenín, i pokrstil jeho*; et descenderunt uterque in aquam Philippus et eunuchus et baptizavit eum (Act 8,38 BiblDrážď)

2.1.1 Ekvivalenty za *eunuchus* a dva překladatelské idiolekty

Překladové ekvivalenty za latinské *eunuchus* jsou v rámci první redakce biblického překladu pozoruhodným svědectvím o přítomnosti dvou překladatelských idiolektů (dvou charakteristických typů překladu). Toho si povšiml již Vladimír Kyas, který jako první vyslovil hypotézu, že první staročeský biblický překlad byl dílem dvou překladatelských skupin, které mezi sebou měly rozděleny jednotlivé části Písma (Kyas 1997, s. 49). V rámci každé skupiny lze vystopovat určité shodné překladatelské postupy, zejména shodné překladové ekvivalenty.[4]

Kyas uvádí, že biblické knihy překládané jedním způsobem inklinují k „eufemistickým" překladům latinského *eunuchus*, zatímco v knihách spadajících do způsobu druhého se častěji objevuje explicitní překlad *kleštěný*, *kleštěnec* (Kyas 1971, s. 50–51).

Průzkum, při kterém jsme zjišťovali, jakými ekvivalenty jsou přeloženy všechny výskyty latinského *eunuchus* ve významu *dvořan-kastrát* v rámci první redakce biblického překladu, toto tvrzení v podstatě potvrdil. V grafu 1 je zřetelně vidět, jak zásadně se liší výběr ekvivalentů u prvního a druhého překladatelského idiolektu.[5]

Oba dva idiolekty se zcela rozcházejí ve výběru ekvivalentů za *eunuchus*. Zatímco první idiolekt dává přednost pestré paletě ekvivalentů přeložených dle smyslu, soustředících se na rys „dvorské služby" a rezignujících na zachycení „rysu kastrace",[6] druhý idiolekt ve většině případů překládá tento výraz explicitním *kleštěný/kleštěnec*. Ve čtyřech případech je v 2. idiolektu užito ekvivalentu s rysem „dvorské služby", a sice výrazu *komorník*, který se u 1. idiolektu vůbec nevyskytuje.[7]

Graf 1

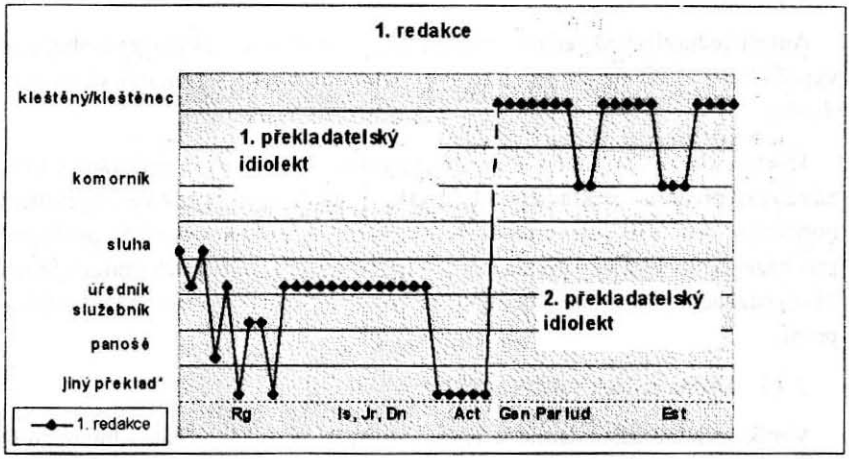

* Pod *jiný překlad* zahrnujeme ekvivalenty, které mají pouze jedinečný výskyt. Jedná se o výrazy: *starosta*, *pohanský kněz*, *čistý*, *nravóv šlechetný a čistý* a dvojí *nulový ekvivalent*, kdy *eunuchus* zůstalo nepřeloženo. Tak i v dalších grafech.

2.3 Proměny překladových ekvivalentů za latinské *eunuchus* v druhé až čtvrté redakci staročeského biblického překladu

Staročeský biblický překlad byl textem hojně užívaným a zároveň bedlivě sledovaným. Jeho čtenáři od něj žádali jak výrazovou přesnost, tak jazykovou

aktuálnost. Není tedy divu, že v průběhu zhruba sto třiceti let mezi vznikem prvního překladu (před 1357) a prvním tiskem celé bible (1488; bible Pražská) došlo ke třem zásadním úpravám biblického textu, které Vladimír Kyas nazývá *redakce*. Společně s prvotním zněním nejstaršího překladu hovoříme tedy o *čtyřech redakcích staročeského biblického překladu*. Jak sám termín napovídá, ani v jednom případě se nejednalo o kompletní nový překlad. Redakce starší znění upravovaly – po stránce překladové (chybné a nepřesné překlady staršího znění), jazykové (modernizace archaických hláskových a gramatických forem) i stylistické (např. vypouštění dodaných vysvětlivek, hojných v první redakci). Měrou zásahů se jedna redakce od druhé liší, jejich podrobné charakteristiky podává V. Kyas v knize *Česká bible v dějinách národního písemnictví* (Kyas 1997).[8]

Autoři jednotlivých redakcí museli znovu zvažovat, jakým způsobem se vypořádají s ekvivalenty pro latinské *eunuchus* v jeho významu *kleštěnec-dvořan*.

Jejich řešení jsou zajímavá jak v rámci jednotlivých redakcí (především v tom, zda dávají přednost překladu podle smyslu, či podle formy), tak ve vzájemném porovnání jednotlivých redakcí, které ukazuje, jakým vývojem postupně procházel český biblický překlad. V jednotlivých schematických grafech jejich vývoj naznačujeme tím, že údaje dané redakce vždy srovnáváme s údaji redakce první.

2.3.1 Druhá redakce staročeské bible

Vznik druhé redakce datuje V. Kyas zhruba do roku 1410. Základním rysem této redakce (v našem průzkumu zastoupené biblí Litoměřickou) je nové znění Nového zákona, Starý zákon je pozměněn jen málo (Kyas 1997, s. 66). To je dobře patrné na ekvivalentech za *eunuchus* (viz graf), které se v starozákonních knihách téměř shodují s první redakcí, zatímco v ekvivalentech z NZ (ve Skutcích apoštolských – Act) jsou překlady odlišné. Ovšem i v starozákonní části se objevují dvě odchylky, které svědčí o zásazích redaktora.

Lze říci, že tendence zásahů v druhé redakci směřuje k překladu podle formy, tedy k typu *kleštěný, kleštěnec*.

Graf 2

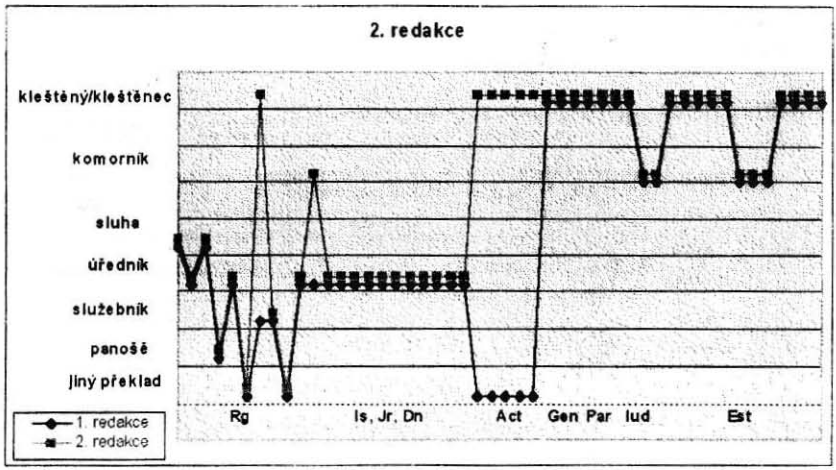

2.3.2 Třetí redakce staročeské bible

Třetí redakce staročeské bible (v našem průzkumu zastoupená biblí Padeřovskou) vznikla kolem roku 1413 a důkladně zrevidovala dosavadní staročeský biblický text. Její snahou bylo jednak text oprostit od chybných čtení, která v textu zůstala z tzv. pařížského znění Vulgáty, jednak text významově přiblížit latinskému originálu, učinit jej jasnějším a doslovnějším, usilovat o konkordantnost (Kyas 1997, s. 99–100,102).

Usilování o konkordantnost se v překladech za *eunuchus* projevuje snížením počtu ekvivalentů na pouhé dva: *kleštěnec/kleštěný* a *komorník*. Překlady *kleštěnec/kleštěný* mírně převažují a ukazují na příklon této redakce k překladu podle formy.

Graf 3

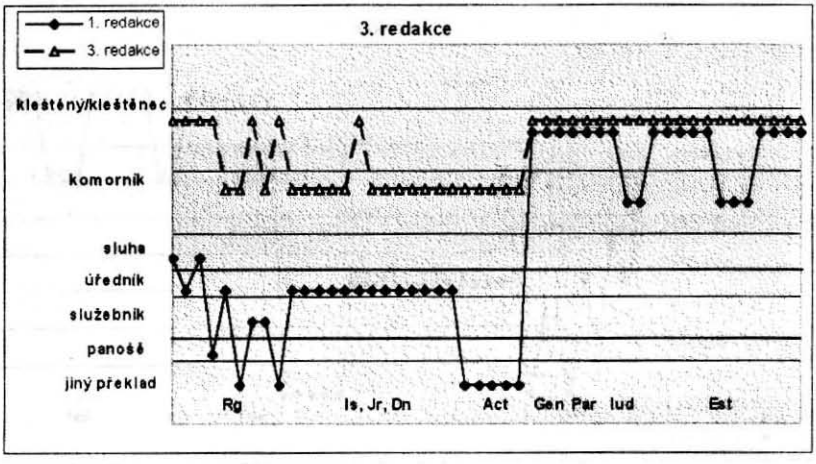

2.3.3 Čtvrtá redakce staročeské bible

Čtvrtá redakce staročeské bible (v našem průzkumu zastoupená biblí Pražskou) vznikla v 80. letech 15. století jako úprava textu pro první tisk. Kromě zásadní hláskoslovné a morfologické modernizace upravovala čtvrtá redakce i znění textu. Kyas uvádí, že v starozákonní části vycházela z třetí redakce, ovšem doplněné o znění z redakce první, druhé i o zcela nová čtení. Novozákonní část je založena na tzv. Lupáčově NZ – textu kompilačním a revidovaném (Kyas 1997, s. 130). Vladimír Kyas nepokládá sice text čtvrté redakce za jednotný a konkordantní (ibid. 131), ovšem námi zkoumané ekvivalenty se jeví jako velmi sjednocené: v naprosté většině případů je *eunuchus* překládáno jako *komorník*. Výjimky jsou pouze tři: dvojí překlad *úředník* a jednou *služebník*.

Pozoruhodné je naprosté eliminování překladového ekvivalentu *kleštěnec/ kleštěný* a úplný příklon k překladu podle smyslu, k ekvivalentům zdůrazňujícím dvorskou službu. Tím bible Pražská předznamenává přístup biblistiky humanistické (Kralická bible) i moderní (ekumenický překlad), které se orientují na funkční ekvivalenci.

Graf 4

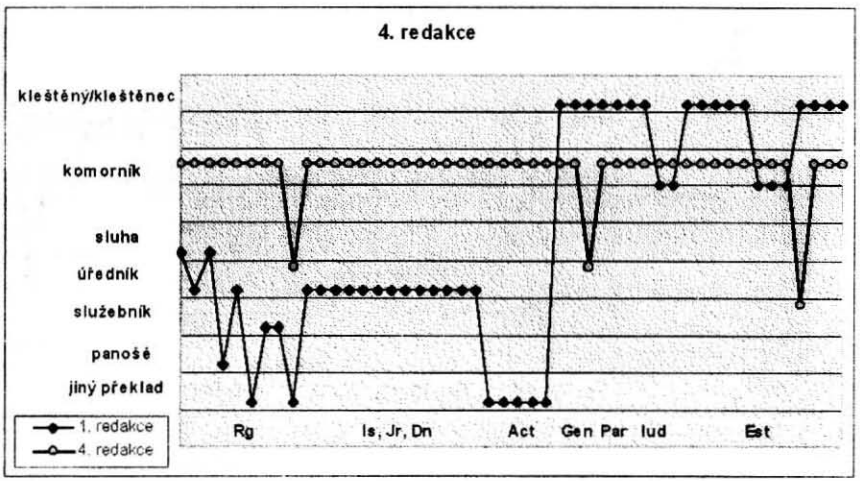

3. Závěr

Překlad latinského *eunuchus* ve významu *dvořan-kastrát* byl jedním z mnoha obtížných úkolů, s kterými se museli překladatelé a redaktoři staročeské bible vyrovnat. Zjistili jsme, že již v první redakci staročeské bible se objevují dvě řešení: překlad podle smyslu, tedy funkční ekvivalenty zdůrazňující rys dvorské služby, a překlad podle formy, který se přiklání k řešení konkordantnímu a překládá tento termín jako *kleštěný/kleštěnec*. V případě první redakce se tato dvě řešení zároveň zhruba shodují s předpokládanými dvěma překladatelským idiolekty, které jsou v tomto překladu přítomny.

Každá další redakce překladatelské řešení tohoto termínu znovu přehodnocuje v intencích svého přístupu k textu – druhá a třetí redakce dávají přednost překladu podle formy, čtvrtá redakce naopak překládá *eunuchus* v tomto významu pouze podle smyslu.

Čtvrtá redakce staročeského biblického překladu se v tomto ohledu stává vzorem všem následujícím českým biblickým překladům, které v případě tohoto termínu (nebo jeho hebrejské předlohy) volí pro převod funkční ekvivalenty, odkazující k dvorské službě.

Graf 5

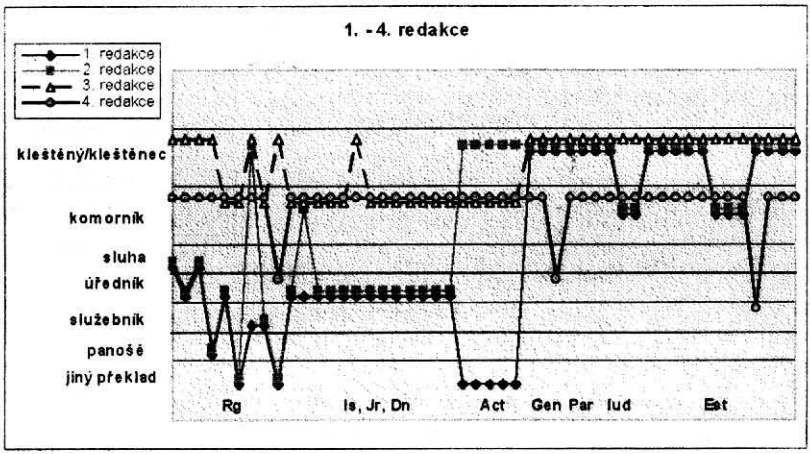

Markéta Pytlíková

Poznámky

[1] V této oblasti, především na území Perské a Osmanské říše, se ovšem služba kastrátů udržela daleko do novověku, podobně tomu bylo v některých asijských říších. Ještě na počátku 20. století tvořili služebníci-kastráti zásadní část dvora posledního čínského císaře. (Viz Pchu-I, Aisin Gioro. *Byl jsem posledním císařem čínským.* Panorama, Praha 1990.)

[2] Gn 39,1–7.

[3] Vzhledem k specifickému stavu dochování textu první redakce citujeme ze tří rukopisů, v každém z nich je totiž dochována určitá část nejstaršího znění staročeské bible: z bible Drážďanské (BiblDrážď), bible Olomoucké (BiblOl) a bible Litoměřicko-Třeboňské (BiblLitTřeb). Z těchto rukopisů jsme také brali materiál pro svůj průzkum.

[4] Zda se v případě dvou překladatelských idiolektů jedná o „dvě překladatelské skupiny", jak tvrdí Kyas, či dokonce o „dva individuální překladatele" (Pytlíková 2002, s. 99), není pro náš průzkum nijak zásadní. Pro zjednodušení a explicitnost budeme užívat pojmů „1. překladatelský idiolekt" a „2. překladatelský idiolekt". K rozdělení jednotlivých knih Písma mezi dva překladatelské idiolekty viz Kyas 1997, s. 43; Pytlíková 2002, s. 27–28.

[5] Z našeho průzkumu jsme vyloučili šest výskytů latinského *eunuchus* ve významu *kleštěnec, kastrát,* neboť jejich překladové ekvivalenty se značně liší. Jedná se o verše Dt 23,1; Is 56,3; Is 56,4; Mt 19,12–3x.

[6] Jako výjimku bychom mohli uvést ony již výše citované pasáže ze Skutků, které jsou zde zahrnuty pod *jiný překlad.*

[7] Biblické knihy jsou v grafu rozděleny na první a druhý překladatelský idiolekt, v rámci těchto skupin jsou seřazeny dle svého pořadí v bibli. Tohoto řazení je užito i u grafů pro druhou až čtvrtou redakci, aby bylo možno jednoduše porovnat vývoj mezi jednotlivými redakcemi.

[8] In Kyas 1997: první redakce na s. 37–51, druhá redakce na s. 68–72, třetí redakce na s. 102–105, čtvrtá redakce na s. 129–130.

Literatura

Biblická konkordance 1–3. Kalich, Praha 1961.
Gebauer, J. *Slovník staročeský I–II.* Academia, Praha 1970
Heller, J. *Vocabularium biblicum septem linguarum – Biblický slovník sedmi jazyků.* Vyšehrad, Praha 2000.
Kyas, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví.* Vyšehrad, Praha 1997.
Levý, J. *České teorie překladu 1.* Ivo Železný, Praha 1996.
Novotný, A. *Biblický slovník 1, 2.* Kalich, Praha 1956.
kol. aut. *Nový biblický slovník.* Návrat domů, Praha 1996.
Pražák, J. – Novotný, F. – Sedláček, J. *Latinsko-český slovník A-K, L-Z.* Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1975.
Pytlíková, M. *Staročeské překlady takzvaného Dominikána.* Diplomová práce. FF UK, Praha 2002.
kol. aut. *Staročeský slovník. Úvodní stati.* Academia, Praha 1968.

STAŘÍ, MLADŠÍ A UP-TO-DATE ČECHOVÉ

Staročeský počítačový pravopis

Počítače dnes pronikají stále více také do lingvistických oblastí: najdeme je u fonetiků i syntaktiků, kteří je využívají pro analýzu a zpracování jimi zkoumaných jednotek. Často se počítače využívají také jako prostředek pro zpřístupnění primárních textů (středověkých i pozdějších rukopisů, starých tisků atp.). Těžko si dnes lze představit, že by autor publikace odevzdával nakladatelství podklady pro sazbu v jiné než elektronické podobě. Tento článek se věnuje zachycení neobvyklých znaků v elektronickém (zejména staročeském) textu.

Elektronizace libovolného textu může mít v zásadě dvě principiálně různé podoby. První možnost představuje digitalizace formou digitální fotokopie. Takto vzniklý obrázek zachovává věrně fyzickou podobu originálního artefaktu, ale nehodí se než ku prohlížení. Tohoto způsobu využívá např. projekt Clavis[1] nebo pracovníci Národní knihovny.[2] Druhou možností elektronizace je přepis textu v některém textovém editoru. Z hlediska počítače se v obou případech jedná o shluk nul a jedniček, rozdíl spočívá pouze v tom, jak velká (nepočítáme-li nuly a jedničky) je nejmenší jednotka, kterou dokáže počítač (přesněji počítačový program) v tomto shluku číslic jednoznačně identifikovat, popř. ztotožnit s jiným výskytem téže jednotky. Pokud ji dokáže identifikovat, může s ní nějakým způsobem dále nakládat (např. spočítat její frekvenci, přeměnit na jednotku jinou ap.). U digitální fotografie je touto nejmenší jednotkou celý snímek, který obvykle zachycuje jednu stranu listu nebo folia. Pokud použijeme přepis v textovém editoru, jako minimální jednotku získáme jeden znak, který obvykle odpovídá konkrétnímu znaku originálního textu. Přepis má tedy blíže k jazykové povaze textu. Tím nechci tvrdit, že digitální fotografie se pro lingvistickou nebo textovou analýzu nehodí: vždy zde ale musí být člověk, který bude onu minimální jednotku (v tomto případě např. jednu stranu) interpretovat, tj. segmentovat na jednotky menší, obvykle již jazykové.

Počítačový přepis může mít několik podob, které v různé míře zachovávají

podobu originálního textu. Pro zjednodušení si představme dva krajní typy: transkripci (budeme používat repertoár znaků, které odpovídají dnešním pravopisným pravidlům) a transliteraci (budeme používat, resp. co nejvěrněji napodobovat repertoár znaků, které se vyskytují v originále). Zvolíme-li transliteraci, musíme si stanovit míru její věrnosti, tj. rozhodnout se, zda např. budeme věrně zachovávat všechny kombinace diakritických znamének s písmeny, např. l s tečkou, s čárkou, s háčkem a přeškrtnuté l (ŀ, í, ľ, ł). Z hlediska počítačového přepisu to znamená, že by měl existovat způsob, jak tyto neobvyklé znaky v přepise zobrazit.

Jak jsem uvedl výše, počítačové programy (v našem případě textové editory a speciální programy pro zobrazení textu na obrazovce počítače, popř. při tisku) rozumějí pouze nulám a jedničkám; zjednodušeně řečeno rozumějí pouze číslům. Proto i písmena a znaky jsou reprezentovány pomocí čísel. Ještě před zhruba pěti lety se využívala čísla od 32 do 255, což znamená, že se touto cestou dalo definovat 224 písmen a znaků (např. číslic, nejrůznějších závorek atp.). Ovšem písmen, která se používají na celém světě, např. v azbuce, v čínském znakovém písmu ap., je daleko více. Tento problém se řešil různě, v našich podmínkách obvykle tak, že se stanovily tzv. kódové stránky, v nichž některým číslům byly přiřazeny speciální („národní") znaky; přitom prvních 93 znaků bylo v každé kódové stránce vždy stejných: šlo o číslice, písmena latinky bez diakritiky a základní interpunkční znaménka. Pokročilejší textové editory umožnily používání znaků z několika znakových sad tím způsobem, že pro jejich zobrazení využívaly různé fonty, které pro jedno a totéž číslo definovaly odlišnou vnější podobu znaku. Pro automatické zpracování textu to však znamená značný problém, protože program analyzující počítačový text musí v takovém případě dávat pozor na několik věcí (a na jejich kombinace) najednou: v jaké kódové stránce je text napsán, jaký font je pro zobrazení konkrétního znaku právě používán a co představuje daný znak v rámci právě používaného fontu. Jedno z řešení tohoto problému představuje tzv. Unicode, volně přeloženo jednotná kódová stránka. Ta pro definici jednotlivých znaků využívá čísla od 1 do 65 536; zdá se však, že ani tento rozsah nestačí, protože se záhy začalo pracovat na kódové stránce, která pojme 4 294 967 296 znaků. Výhoda Unicodu tedy spočívá v tom, že každý znak má přiřazeno unikátní číslo, pomocí nějž ho lze v přepsaném textu spolehlivě identifikovat. Nevýhody Unicodu jsou zatím tyto: ucelené sady znaků (např. pro runové, staroislandské písmo atp.) podléhají schvalovacímu procesu, takže ne všechny potřebné znaky byly zatím kodifikovány (buď se zatím nenašel nikdo, kdo by příslušné znaky prosazoval, nebo byly zamítnuty). Z teoretického počtu 65 536 tak bylo doposud obsazeno

11 172 znaků.[3] Druhá nevýhoda spočívá v tom, že se těžko hledá počítačové písmo, které by dokázalo zobrazit všechny znaky potřebné pro transliteraci komplikovanějšího textu. A třetí problém je v textových editorech,[4] které si ne vždy dokážou poradit se znaky ve formátu Unicode (např. Microsoft Word však pracuje s Unicodem již od verze 97). Z textových editorů, které zpracovávají text ve formátu Unicode, si zaslouží pozornost OpenOffice.org Writer, který je srovnatelný s MS Wordem, ale navíc je k dispozici zdarma.

Problém s chybějícími znaky vyřešili členové sdružení Titus, které zpracovává nejstarší dochované památky z jednotlivých indoevropských jazyků, tak, že využili tzv. oblasti pro osobní použití, která obsahuje 6399 pozic, jež si může kterýkoli uživatel obsadit svými vlastními znaky. Musejí však počítat s tím, že někdo jiný si pro tutéž pozici vymyslí znak, který bude vypadat úplně jinak. V rámci projektu Titus pak vzniklo speciální písmo, které dokáže tyto znaky zobrazit v textovém editoru. V případě, že toto písmo chcete používat pro nekomerční účely, je možno ho stáhnout z jejich internetových stránek (http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/unicode/tituut.asp) a zdarma využívat. Dosti obsáhlý repertoár znaků obsahuje písmo Arial Unicode od firmy Microsoft, které je součástí např. balíku MS Office 2000. Pro zobrazení znaků je také možno kombinovat více počítačových písem, která obsahují námi požadované znaky. Poslední možností je pak vytvořit si písmo vlastní.

Výhody standardu Unicode snad názorně ukáže transliterovaný text Pražských zlomků, který vznikl v rámci projektu Titus. Původní, ještě neunicodová verze (níže zobrazena vlevo) musela pro zachycení původních hlaholských znaků použít repertoár 93 počítačových znaků; jen tak bylo zaručeno, že při prohlížení na nejrůznějších počítačích nedojde ke zkomolení textu.[5] Odpovídající text zapsaný ve formátu Unicode je zobrazen vpravo (pro zobrazení neobvyklých znaků je třeba použít písmo Titus Cyberbit Basic)[6]:

1201 svo= Jbo !xe v&znese sE :.	сво* ібо̄ хе възнесе сѧ ··
1202 prosv=c$!vS@C$ska@ .,.	просв*ць̄ вшѣчьскаѣ ···
1203 *s*v*@ : *n*a *p*E*nt&tikosti .,.	СВѢ · НА ПАНтътикости ···
1204 *pE[n]&tikostie !sta@ grE-	Пѧ[н]ътикостие̄ стаѣ грѧ-
1205 d@t= : !vSi poC$t@m& !dx&	дѣт*̄ вши почьтѣмъ̄ дхъ

Standard Unicode přiřazuje každému znaku jedinečné číslo. Každý takto přiřazený znak má jedinečnou kombinaci vlastností, která je vyjádřena v popisu (např. LATIN CAPITAL LETTER A WITH ACUTE). Unicode již nestanovuje,

jak konkrétně má daný znak vypadat, jakou má mít grafickou podobu, např. jestli jako Á, *Á*, nebo Á. To už patří do kompetence autorů písma, kteří musejí respektovat dva základní požadavky: 1. na dané pozici (která odpovídá číselné hodnotě reprezentovaného znaku) se musí vyskytovat takový znak, jehož vlastnosti se shodují s popisem ve standardu; 2. znak s odpovídajícími vlastnostmi se nesmí objevit na jiné pozici. Např. znak LATIN CAPITAL LETTER A WITH ACUTE má v šestnáctkové soustavě přiřazenu hodnotu 00C1 (v desítkové soustavě 193). Na této pozici např. nesmí být znak s vlastnostmi LATIN CAPITAL LETTER A WITH MACRON (tj. Ā). Na druhé straně se však znak s vlastnostmi LATIN CAPITAL LETTER A WITH ACUTE nesmí objevit např. na pozici 0117, protože ta je vyhrazena znaku ė (tj. LATIN SMALL LETTER E WITH DOT ABOVE). Tím je zajištěno, že i v budoucnu se unicodový text bude zobrazovat vždy stejně.

V unicodové sadě můžeme přesto narazit na znaky, které vypadají stejně, ale mají přiřazené dvě rozdílné hodnoty. Zde se jedná o rozlišení role, jakou hraje daný znak v textu. Velmi často tento případ nastává např. u fyzikálních jednotek, které bývají označovány písmenem: standard Unicode tak rozlišuje např. znak Ω pro označení řeckého písmene (hexadecimální kód 03A9) a znak Ω pro označení jednotky impedance (ohm; hexadecimální kód 2126). Při transliteraci středověkých textů se tedy můžeme rozhodnout, zda římské číslice zachytit pomocí znaků pro písmena latinské abecedy, nebo pomocí speciálních znaků pro římské číslice.

V unicodovém textu však narazíme na problém, pokud budeme chtít zachovat ligatury v originále, tj. skupinu dvou nebo více písmen, pro něž sazeč použil jediný typ, jediný odlitek. Standard Unicode totiž definuje pouze sedm latinkových ligatur (fi, ffi, fl, ffi, ffl, st a ſt). Ligatury představují pouze typografické řešení případů, kdy se vedle sebe vyskytnou určité znaky. Záleží na autorovi písma, zda danou kombinaci vyjádří pomocí ligatury či nikoli. Z tohoto důvodu se konsorcium rozhodlo počet ligatur v žádném případě nerozšiřovat. Standard Unicode přitom nenabízí způsob, jak seskupit jednotlivé znaky, aby bylo patrné, že se jedná o ligatury.[7]

Boris Lehečka

Odkazy
Projekt Titus, Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien: http://titus.uni-frankfurt.de
Unicode: http://www.unicode.org
Volně dostupné fonty pro unicodové texty: http://www.alanwood.net/unicode/fonts.html

Poznámky

[1] CLAVIS MONVMENTORVM LITTERARVM, viz http://www.clavmon.cz.

[2] Projekt MEMORIAE MUNDI SERIES BOHEMICA, viz http://digit.nkp.cz.

[3] Organizace Unicode Consorcium, která koordinuje vývoj znakové sady Unicode, neustále reaguje na nové potřeby a požadavky uživatelů a průběžně uveřejňuje nové verze tohoto standardu s novými znaky. V průběhu roku 2003 se objeví verze 4.0, která bude obsahovat definice celkem 12 398 znaků.

[4] Texty lze pomocí textových editorů zpracovat dvěma způsoby:

1. jako tzv. čistý (nebo též holý) text, který obsahuje pouze sled znaků (číslic, písmen, interpunkčních aj. znaků, včetně mezer a znaků pro konec odstavce);

2. jako formátovaný text, který kromě sledu znaků obsahuje další informace, zejména o grafickém formátu textových úseků (řezy a styly písma: tučné, kurzíva, podtržené atp.) nebo o netextových objektech (např. tabulky, vložené obrázky).

[5] Přepis vznikl v roce 1996, kompletní text naleznete na adrese http://grid.let.rug.nl/~schaeken/pragfrag.html.

[6] Přepis lze nalézt na adrese http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/praglist/pragl.htm.

[7] Vhodným řešením této situace je použití formátu XML. Jedná se o text zapsaný ve formátu Unicode, který však pomocí specifických znaků a značek umožňuje delimitovat vyšší jednotky textu než jednotlivé znaky. Více informací naleznete na adrese http://www.kosek.cz nebo http://gebauer.ujc.cas.cz/?o=istcs/granty/internet&p=idc&h=NulaA1_AlfaAOmega.

Dobrovského Böhmisch-deutsches Wörterbuch

Je známo, že Josef Dobrovský vytvořil dvoudílný překladový slovník nazvaný Deutsch-böhmisches Wörterbuch. Pro poznání češtiny druhé poloviny a možná i celého 18. století by bylo vhodnější mít k dispozici verzi česko-německou. I když myšlenka extrahovat z Dobrovského Deutsch-böhmisches Wörterbuchu česko-německé ekvivalenty není nová, nyní jsme její realizaci o podstatný krok blíže. A to zejména díky grantu GA ČR Poskytování informací o starším českém jazyce (zejména o staročeském lexiku) prostřednictvím veřejné počítačové sítě Internet (reg. č. 405/00/1732), z jehož prostředků byl financován převod Deutsch-böhmisches Wörterbuchu do elektronické podoby. Hlavním iniciátorem a lingvistickým garantem je doc. Mirek Čejka, který počítačový přepis kompletně zkolacionoval s originálem. Já jsem měl na starosti zejména technickou a technologickou složku tohoto projektu.

Cílová forma přepsaného textu

Když jsme s doc. M. Čejkou uvažovali o tom, jakou formu má mít elektronická podoba slovníku, rozhodovali jsme se podle toho, k čemu všemu má nebo může

taková elektronická verze sloužit. Zvolili jsme maximalistické řešení, které by umožňovalo, aby se počítačová podoba mohla stát východiskem pro co nejvíce dalších výzkumů a prací s tímto textem, jako je např. příprava edice slovníku Deutsch-böhmisches Wörterbuch, zkoumání obrozenského pravopisu, morfologie, autorovy lexikografické metody atp. Nezvolili jsme proto formu jakési tabulky, v níž by v jednom sloupečku byl text německý a v druhém odpovídající český ekvivalent. Podle našich představ musela zvolená forma zápisu umožňovat několik podstatných věcí: **1.** věrné zachycení všech transliterovaných znaků originálního textu; **2.** uchování edičních zásahů spolu s originální, neopravenou podobou; **3.** uchování informace o jazyce, kterým je ten který úsek textu psán; **4.** uchování transliterované a transkribované podoby textu zároveň; **5.** usouvztažnění korespondujících si různojazyčných ekvivalentů. V podstatě od elektronické podoby požadujeme, abychom kromě zachycení „vizuální" podoby originálního textu, tj. kromě sledu jednotlivých znaků v textu, mohli k tomuto základu přidávat další informace, které však od něj budou zřetelně odlišeny, takže s nimi budeme moci nakládat nezávisle na textu (pokud budeme chtít), a vice versa – tj. se základním textem budeme moci nakládat bez ohledu na přidané informace.

Našim požadavkům vyhovoval obecný počítačový formát pro značkování textů nazývaný eXtensible Markup Language (rozšiřitelný značkovací jazyk), který je známější pod zkratkou XML. Značkování textu způsobem blízkým XML není nic nového, ale teprve v posledních dvou třech letech se tato technologie natolik rozvinula, že máme k dispozici spoustu nástrojů a programů, které umějí s takto zpracovaným textem pracovat nejrůznějšími způsoby, k těm nejčastějším patří zobrazování, prohledávání a transformace. Co je však důležitější: spousta těchto programů je k dispozici zdarma.

Text zpracovaný ve formátu XML je tvořen jednak textem samotným, jednak soustavou značek, tzv. tagů nebo taky elementů, které mohou být hierarchicky uspořádané. Právě tyto tagy nesou onu informaci navíc, kterou k originálnímu textu přidává editor. Informace navíc může být trojího druhu: jednak ji vyjadřuje samotná existence značky, protože každá jednotlivá značka by měla obsahovat vždy stejný textový prvek, např. ekvivalent, odkaz na jiné heslo ap. Další typ informace je skryt v tzv. atributu, který může být součástí tagu; jeho pomocí např. odlišíme různé jazyky ekvivalentu nebo uchováme informaci o transliterované podobě označeného výrazu. Poslední typ informace je vyjádřen hierarchickým uspořádáním jednotlivých značek. Text ve formátu XML přibližuje následující kratičká ukázka:

```
<entry>
  <equi lang="de" close=", ">
      <corr sic="Migeben">Mitgeben</corr>
  <meta>v. a.</meta>
  </equi>
  <equi lang="cs">dáti</meta>
</entry>
```

Tento zápis odpovídá následujícímu úryvku originálu: „**Migeben,** v. a. dáti".

Praktický návod, jak elektronizovat slovník, a ediční zásady

Jako předloha pro počítačovou verzi sloužilo druhé vydání Deutsch-böhmisches Wörterbuch z 20. let 19. století. Přepis přímo ve formátu XML nebyl možný, protože neexistovaly vhodné editory, které by přepisovačům práci co nejvíce usnadnily. Proto jsme jako meziformát využili textový editor Microsoft Word, ale pouze ve verzích 97 a 2000, které umožňují bezproblémovou práci s neobvyklými znaky, např. g s tečkou atp.

Text byl téměř důsledně transliterován. Odchylky od 100% důslednosti byly tyto:

- kustody se nepřepisují
- živá záhlaví se nepřepisují
- německé přehlásky (s e nad písmenem) se přepisují s umlautem jako v dnešní němčině (např. ä, ë, ö, ü)
- dvojitý spojovník (=) se přepisuje jako jednoduchý (-)
- pro neobvyklé znaky se zavádějí náhrady, např. místo znaku pro „etc." se napíše znak „@"
- dlouhé s (ſ) v německém, latinském i českém textu se přepisuje jako §
- mezery navíc se vypouštějí, např. mezi dlouhými pomlčkami a koncovkami, mezi krátkými pomlčkami a předponami
- dělení slov na konci řádky (pomocí dvojitého spojovníku) se odstraňuje: slovo se píše dohromady

Některá zjednodušení, např. použití paragrafu za znak dlouhého s nebo umlaut u německých přehlásek, jsme stanovili proto, abychom přepisovačům jejich práci co nejvíce ulehčili. Přesto jsme se nevyhnuli některým problémům, za něž ovšem mohl používaný software. U některých přepisů se některé znaky

(např. pro špičaté závorky a pro středník) počítačově interpretovaly jako počáteční kulatá závorka, i když na obrazovce byly zobrazeny správně. Tyto dezinterpretace bylo nutno poloautomaticky najít a v přepise opravit, jinak bychom nemohli takový text bez ztráty informace dále počítačově zpracovávat.

Protože jedním z účelů přepisu Dobrovského slovníku bylo jeho abecední obrácení, snažili jsme si ulehčit práci tím, že studenti již při přepisování označovali jazyk toho kterého textového úseku, a to pomocí tzv. znakových stylů. Kromě němčiny, češtiny a latiny jsme jediným stylem označovali ještě jakýkoli další jinojazyčný text. Protože na začátku jsme netušili, na které všechny jazyky můžeme u Dobrovského narazit, nechali jsme si přiřazení správného údaje o jazyce až na poslední fázi. Další označovanou částí textu byly autorovy metajazykové údaje o uváděných lexikálních jednotkách.

Podobným způsobem byla označována čísla stránek a zalomení sloupců, na jejichž základě bude možno např. u hesláře výrazů odkazovat na číslo strany v originále, nebo tento údaj může posloužit při generování elektronické kopie originálu, tj. německo-českého slovníku. Při přepisu jsme rezignovali na originální dělení slov v rámci jednoho odstavce a psali je in continuo.

Transliterovaný přepis zachovává tiskařské chyby a omyly. Ve wordovském textu jsou opravy těchto případů označeny jedním ze tří různých stylů podle toho, s jakou mírou jistoty je oprava navržena.

Relativně kvalitní přepisy studentů (s maximálně 3–4 chybami na stránce) byly posílány mailem doc. Čejkovi, který prováděl dle mého soudu nejpodstatnější a také nejnáročnější část celého projektu, tj. kolaci s originálem. Zkolacionované úseky prostřednictvím mailu putovaly zpět do Prahy, kde jsem je slučoval a podroboval dalším kontrolám, zejména pokud jde o formální správnost.

Využití elektronické podoby textu při edičním zpracování

Pro elektronické zpracování wordovského textu bylo vytvořeno několik programů, které využívají programovacího prostředí Microsoft Wordu. Tyto programy mají dvě podstatná plus: 1. může je používat kdokoli s odpovídající verzí programu Word; 2. lze je aplikovat na libovolný text, nejen na Dobrovského slovník.

První pomůckou je přehled použitých znaků s frekvencí jejich výskytu. Díky tomu jsme např. odhalili nejednotný způsob zápisu apostrofu. Přestože v originále se vyskytuje pouze jediná podoba tohoto znaku, v přepise se objevil ve třech variantách.

Další program kontroloval návaznost číslování přepsaných stran. S jeho pomocí by bylo možno odhalit nepřepsané strany, v našem přepisu se však naštěstí vyskytovaly pouze strany špatně označené, např. místo strany 352 se objevilo číslo 325.

Další nástroj souvisí s použitím stylů pro označení jednotlivých částí textu. Protože ve Wordu jsou hranice znakových stylů těžko rozpoznatelné, vytvořil jsem program, který kontroloval, zda interpunkce a mezery jsou označeny stejným stylem jako předcházející text. Tato formální bezchybnost je důležitá pro automatický převod wordovského textu do formátu XML.

Následující program umí z wordovského textu extrahovat textové úseky, které jsou označeny stejným stylem. Takto získaný např. český text se v další fázi rozdělil na jednotlivá slova, přesněji řečeno tvary slov. Tento seznam se dále zpracovává, takže vznikne jednak frekvenční abecední seznam slovních tvarů, jednak retrográdní slovník.

Na seznamy tvarů jednotlivých jazyků je zase možno aplikovat program pro přehled použitých znaků. Ten nás upozorní na některé chyby, které vznikly chybným přiřazením stylu určité části textu. Takže např. v transliteraci češtiny by se vůbec neměly vyskytnout znaky s umlautem.

Další způsob kontroly přepisu je náročnější, neboť vyžaduje intuici a ruční zásah editora. Kdybychom měli k dispozici nějaký spell-checker pro češtinu doby střední, byla by i tato fáze částečně automatizovaná. Jde o kontrolu obvyklých přepisovačských chyb, daných interferencí se současným pravopisným územ. Např. je podezřelé, když se v českém obrozeneckém textu objeví kombinace znaků „ou". Častější chybou však byl přepis dvojitého „w" pomocí jednoduchého „v", např. ve slovech „člověk", „dohotoviti" ap.

Využitím všech uvedených nástrojů se podařilo objevit kolem stovky závažných chyb, které spočívaly v chybné transkripci a špatném přiřazení jazyka. Počet méně závažných chyb, zejména špatné číslování stránek, nesprávný konec znakového stylu, špatná interpretace znaku počítačem ap., lze odhadnout na pět set případů.

Ještě se zmíním o jednom nástroji, který sice neslouží ke kontrole přepisu, ale využívá elektronické podoby textu. Pomocí několika jednoduchých pravidel je totiž transliterovaný text možné transkribovat. Zatím jsem tento postup vyzkoušel pouze na českém textu Dobrovského slovníku, přičemž úspěšnost byla přibližně 90 %. Podobného výsledku jsem dosáhl, když jsem obdobná

pravidla aplikoval na text Vusínova slovníku, který vyšel v první polovině 18. století.

Poslední z připravených programů slouží k převodu wordovského dokumentu do formátu XML, v němž zůstávají zachovány všechny jevy zachycené v programu Word. Vzniklý, nahrubo označkovaný text poslouží jako východisko pro další, jemnější značkování, jehož formu a obsah si již stanovuje každý podle svého badatelského záměru, např. můžeme přiřadit ke každému výrazu jeho transkribovanou podobu, detailněji kvalifikovat metajazykové údaje atp.

Text ve formátu XML lze pomocí speciálních programů, z nichž některé jsou k dispozici zdarma, transformovat do dalších počítačových formátů určených pro zobrazení základního textu, např. v podobě webových stránek.

Obrácení výchozího jazyka

Pro naši další práci, tj. obrácení výchozího jazyka, je však důležitější možnost programově pracovat s jednotlivými tagy, s jejich atributy i s jejich obsahem a nejrůznějším způsobem tyto prvky měnit a přeskupovat. Protože jsme teprve na začátku fáze obracení, omezím se zatím na prostý a jistě ne úplný výčet lexikografických postupů v Dobrovského slovníku a na některé otázky, na něž budeme muset hledat, a co je horší, i najít odpovědi.

Dobrovský kromě ekvivalentních lexikálních jednotek (dále jen LJ) uvádí také informace metajazykové:

• morfologická charakteristika: f., pl., v. a., gen. atp.
• slovotvorná: dim.; **Hervor**, adv. wen; vor Zeitwörtern, wy.
• ortoepie: **Chronik**, f. (čti **Kronik**,)...
• normativní (?): **Chrift-Monath**, m. profynec (nicht prafynec),...
• kontextové užití: **Chur**, f. wolenj (cýsaře w řjſſi,) *electio*.
• valence: **Anfchwärzen**, v. a. počerniti...; **tropifch**, někoho očerniti, ofočiti, zhaněti.
• výklad významu: **Brechen, 2. ... die Kälte hat fich gebrochen**, zyma fe přetrhla, t. g. vlewila.
• pramen: **Erdfpinnenkraut**, n. **weißer Wiederthon**, bjlá záře, *anthericum*, Lin. *phalangium*, Bauh.

Jako většina slovníků obsahuje Wörterbuch také informace sloužící výstavbě makro- a mikrostruktury.

Ad makrostruktura:

• znaky pro odkazování k jiným heslům slovníku: f.

• znaky pro opakování (části) LJ: dlouhá pomlčka (**Bösartig,** adj. zlý, ſſkodliwý, nakažliwý. **2)** zloſtný, adv. zle,—wě,—ně.)
Ad mikrostruktura:
• typ písma použitý pro jednotlivé jazyky
• interpunkční znaménka oddělující souřadné ekvivalenty téhož jazyka: čárka
• interpunkční znaménka oddělující skupiny souřadných ekvivalentů: středník, tečka
• značky oddělující skupiny souřadných ekvivalentů: arabské a římské číslice, písmena malé abecedy před závorkou: **Anſtellen,** v. a. poſtawiti, přiſtawiti, *adponere*. **2)** poſtawiti, vſtanowiti, *conſtituere*. **3)** naſtrogiti, připrawiti, přiſtrogiti, způſobiti, zřjditi, *ſubornare*. **4)** dokázati, dowéſti, ſpáchati, ſtropiti, wywéſti, *patrare*. **5)** doſaditi, oſaditi, poſaditi, vſtawiti, *inſtituere*. **6)** ſich anſtellen, **a)** poſtawiti ſe, na čekanau gjti; **b)** chowati ſe, zprawowati ſe, *ſe gerere*; **c)** dělati ſe, fawěti ſe, *ſimulare*.
• znaky pro sdružování metajazykových informací: &

„Obrácení výchozího jazyka" by mělo znamenat uspořádání lexikálních jednotek cílového jazyka do takové podoby, jako by byl jazykem výchozím. Pro výchozí jazyk platí, že jeho LJ jsou seřazeny abecedně. Při obracení abecedy je potřeba zachovat souvztažnost lexikálních jednotek výchozího a cílového jazyka, která existovala v původní podobě slovníku.

Při obracení narazíme na tyto otázky:

• zachovávat metajazykové informace? Zachovávat pouze některé z nich?

• určení rozsahu/dosahu jednotlivých metajazykových informací (které LJ, popř. ekvivalentu se ještě týkají, které už ne)

• jakým způsobem odrážet původní mikrostrukturu? Zejména by se mělo dávat pozor na to, aby polysémní česká LJ byla vhodně rozčleněna na významy podle odpovídajících německých ekvivalentů.

• jakým způsobem využít informace (LJ) obsažené v dokladové části? Dokladová část obvykle obsahuje kromě ekvivalentní LJ také lexikální jednotky další, které nemají bezprostřední vztah k LJ výchozího jazyka.

Vztahy mezi korespondujícími LJ:

• jedna něm. LJ odpovídá jedné č. LJ (1:1): **Börſten, ſich,** v. rec. gežiti ſe.; **Borſtpinſel,** m. ſſtětka.

• jedna něm. LJ odpovídá více č. LJ (1:n):

- uvedených explicite: **Borte,** f. obruba, okragek, prým, porta.
- uvedených implicite: **Bratenwender,** m. **ein Bräter,** kterýž rožeň točj. **2)** rožeň s záwažjm, ſamogdaucý, ſamotjžný rožeň? [tj. ſamogdaucý rožeň, samožjrný rožeň] | **Treppe,** f. ...**die Treppe hinauf, hinab gehen,** po ſchodech gjti na horu, dolů; **die Treppe hinunter werfen,** horumpátem (horem patau) shoditi ſe ſchodů.

• jedné něm. LJ neodpovídá žádná č. LJ (1:0):

- vyjádřen popis významu: **Bombarde,** f. weliký prak k házenj kamenj.
- č. LJ zůstala nevyjádřena, ač existuje (lze ji „najít" v dalším textu): **Böſe,** adj. **ärger,** horſſj, **der ärgſte,** neyhorſſj; **böſer, böſeſte,** zlý, nedobrý, *malus*;...
- č. LJ zůstala nevyjádřena a nelze ji z kontextu doplnit („etc."): **Brechen,** n. lámánj, zlámánj, zlomenj; des **Flachſes,** třenj lnu. **2)** dáwenj, zwracenj, blitj etc.
- jde o něm. kontextovou informaci bez č. ekvivalentu: **Braten, 1.** ...; **Fiſche (in der Butter),** ryby ſmažiti...
- nevyjádřené něm. LJ odpovídá č. LJ (0:1): **Herrenlos,** adj. pána nemagjcý; adv. bez pána.

Závěr

Formát XML, který jsme pro elektronickou podobu Dobrovského díla zvolili, sice slouží k fixaci slovníkového textu, ale nikoli k jeho konzervaci. Formát XML totiž umožňuje přidávat další a další informace, které mohou interpretovat základní text z nejrůznějších hledisek. A co je nejpodstatnější, všechny tyto informace mohou koexistovat zároveň, a to dokonce i tehdy, když jsou navzájem protichůdné. Tím myslím ony případy, kdy tentýž jev interpretují dva či tři nebo i čtyři badatelé zcela odlišně.

Boris Lehečka

Staročeský kvíz

Odpovědi na všechny otázky tohoto nelehkého kvízu nalezne pozorný čitatel v textech uveřejněných v tomto čísle ČDS. Na prvních deset úspěšných luštitelů čekají ve Staročeském slovníku hodnotné knižní ceny!

Své odpovědi můžete zaslat e-mailem na lehecka@ujc.cas.cz; můžete je též zaslat poštou či osobně zanést na adresu:

Staročeský slovník, ÚJČ AV
Valentinská 1
Praha 1
116 46

1. Kolikátý sešit Staročeského slovníku se nyní připravuje k vydání?

2. Co má společného staročeský výraz *kút* a rodící žena?

3. Mělo pojmenování *padúch* ve staré češtině pozitivní význam?

4. Kde pracoval *vezelmistr*?

5.Kterou předložku nebylo záhodno před Janem Husem užívat ve spojení se substantivem *zahrádka*?

6. Který staročeský ekvivalent za latinské *eunuchus* preferuje v rámci první redakce staročeského překladu bible tzv. druhý překladatelský idiolekt?

7. Z kterých dalších jazyků kromě němčiny, češtiny a latiny uvádí ekvivalenty slovník Deutsch-böhmisches Wörterbuch Josefa Dobrovského?

8. Jaké je maximum znaků, které si v rámci sady Unicode můžete navrhnout pro vlastní potřebu?

9. Jak se ve staré češtině nazývala zimnice, která člověka trápila obden?

10. Jak se jmenoval Rufiánův bratr?

11. Co je to *pivník*?

12. Které skupiny středověkých šlechticů patřily do nižší šlechty, tzv. *rytieřstva*?

13. Které z dvanácti znamení zvěrokruhu mělo během vývoje nejširší řadu variant pojmenování?

O autorech tohoto čísla ČDS

Hana Bartošová
Studentka bohemistiky a francouzštiny na FF UK v Praze, podílí se na předautorské přípravě materiálu pro Staročeský slovník.

Zlatuše Braunšteinová
Do května r. 2003 odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Specializuje se na problematiku terminologické slovní zásoby a přirovnání ve staré češtině.

Alena M. Černá
Odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Věnuje se staročeské lékařské terminologii, zajímá se rovněž o editologii a ediční praxi. Na FF UK vede výběrové semináře týkající se vývoje jazyka.

Věra Chládková
Odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.

Martina Jamborová
Odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.

Boris Lehečka
Pracovník oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Zaměřuje se na počítačové zpracování diachronních textů a slovníků.

Petr Nejedlý
Vedoucí oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, sémantický redaktor Staročeského slovníku.

Markéta Pytlíková
Odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Zaměřuje se na otázku staročeské překladatelské praxe, zejména v biblických památkách.

Miloslava Vajdlová
Odborná pracovnice oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. Zabývá se především otázkami kulturně-historického vývoje a problematikou historickou.

Obsah

Prořek, předchozě, předmluva, předmluvenie,
přednie řěč (Petr Nejedlý) 81
Jak se píše Staročeský slovník (Věra Chládková) 82

ROZLIČNÝ LID STAROČESKÝ

Pán – rytieř – panošě
aneb O české středověké šlechtě (Miloslava Vajdlová) 88
Pozor na padúchy! (Martina Jamborová) 93
O středověkých mistrech (Zlatuše Braunšteinová) 95

JIŽ STAŘÍ ČECHOVÉ...

Jak staří Čechové nazývali znamení zvěrokruhu (Hana Bartošová) 99
Pan tovaryš i pan baba (Alena M. Černá) 105
K jedné četně doložené slovní čeledi aneb *nenie lepšie silnice*
než z kuchyně do pivnice (Zlatuše Braunšteinová) 108
Není kút jako kút (Martina Jamborová) 114
Stejnokořenné synonymní názvy chorob
ve staré češtině (Alena M. Černá) 116

STAŘÍ ČECHOVÉ A NEČECHOVÉ

Eunuchus a jeho protějšky
v staročeském biblickém textu (Markéta Pytlíková) 125

STAŘÍ, MLADŠÍ A UP-TO-DATE ČECHOVÉ

Staročeský počítačový pravopis (Boris Lehečka) 136
Dobrovského Böhmisch-deutsches Wörterbuch (Boris Lehečka) 140

Staročeský kvíz 148
O autorech tohoto čísla ČDS 149

Konference Slova a dějiny 2004

V červnu roku 2004 se dožívá 80 let hlavní redaktor Staročeského slovníku, význačný lexikolog a lexikograf, přední bohemista a slavista PhDr. Igor Němec, DrSc. U příležitosti jeho jubilea pořádá Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky mezinárodní konferenci Slova a dějiny 2004.

Konference proběhne v Praze ve dnech 28.–30. června 2004 a bude věnována těmto tematickým okruhům:
• lexikologie a lexikografie
• jazykovědná a literárněvědná diachronní bohemistika a slavistika (zvl. etymologie, diachronní onomaziologie a sémaziologie, aspektologie)
• historická sémantika

Příspěvky budou po konferenci vydány v samostatném sborníku. Jednacími jazyky konference jsou slovanské jazyky, angličtina a němčina.

Podrobnější a aktuální informace získáte u tajemnice konference PhDr. Miloslavy Vajdlové, Staročeský slovník, Ústav pro jazyk český AV ČR, Valentinská 1, 116 46 Praha 1, e-mail: slovaadejiny2004@ujc.cas.cz nebo na internetové adrese http://gebauer.ujc.cas.cz/?o=konference.

Těšíme se na vaši účast.

Internetové stránky http://gebauer.ujc.cas.cz

Starší čeština
- Aktuality
- Texty
- Edice
  - Pasionál
  - Chvála ženy statečné
  - Lékařství
- Bibliografie
- Počítače
- Korpus
  - Texty
- Slovníky

Staročeský slovník
- Aktuality
- Materiály
  - Heslář
  - Prameny
  - Odborná literatura
  - Státní práce
  - Lístkové archivy
- Historie
- Ukázky
- Granty
  - Sémantické modely
  - Elektronizace postupů
  - Poskytování informací

Odkazy
Mapa
Archiv
Informace

Na těchto internetových stránkách chceme věnovat náležitou pozornost všem fázím dlouhého období vývoje češtiny – od počátků písemné existence českého jazyka v 10. století až po česká díla (zejména pak slovníková) z přelomu 18. a 19. století. Vzhledem k tomu, že tyto stránky vznikají především zásluhou pracoviště, které vytváří stěžejní dílo o staročeské slovní zásobě, je nabíledni, že výsostné postavení bude mít období staročeské a Staročeský slovník. Obsah stránek je rozčleněn do dvou relativně samostatných částí: Starší čeština a Staročeský slovník.

Starší čeština

Aktuální informace týkající se starší češtiny budou prezentovány v oddíle *Aktuality*. Zde se bude průběžně oznamovat konání odborných seminářů, konferencí, veřejných prezentací významných publikací a jiných akcí, které mají vztah ke starší češtině a jejímu vývoji. Odborné i populárně pojaté práce o problémech lexikologických, lexikografických a dalších naleznou zájemci

pod hlavičkou *Texty*. Bibliografické údaje o odborných pracích jsou k dispozici v bibliografické sekci (*Bibliografie*). Zde budou rovněž uveřejňovány osobní bibliografické soupisy autorů Staročeského slovníku a ostatních významných lingvistů zabývajících se diachronní lingvistikou. Starší české texty v digitalizované podobě budou postupně zveřejňovány v naší sbírce textů (*Korpus*), kde je i aktuální seznam textů, které jsou takto zpracovány či na nichž se v současné době pracuje. Využití takto přepsaných textů pro vytvoření nového typu edice starších památek, edice elektronické, představuje několik textů ve složce *Edice*. Poučení o slovní zásobě v jednotlivých obdobích, jak ji zachycují dobové slovníky, lze získat prostřednictvím odkazu *Slovníky*. Tam je možné seznámit se i s ukázkami databází slovníků, které se postupně převádějí do elektronické podoby. Nyní je k dispozici testovací verze slovníku J. Dobrovského Deutsch-böhmisches Wörterbuch, Rosův Thesaurus linguae bohemicae se v současné době připravuje. Problematice využívání počítačových technologií při práci se starším českým textem je věnován oddíl *Počítače*.

Staročeský slovník

Kromě kontaktů na pracovníky oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český a ukázek ze Staročeského slovníku zde naleznete také informace o práci tohoto oddělení, zejména o grantových projektech, které se v tomto oddělení řešily.

Více prostoru je věnováno pomocným materiálům, jež mají autoři Staročeského slovníku při své práci k dispozici a které mohou být přínosné i pro další badatele a zájemce o starší český jazyk. Některé z těchto pomůcek na našich stránkách zpřístupňujeme v elektronické podobě. Je to především rejstřík staročeských slov (*Heslář*), v němž můžete vyhledávat podle zadaných podmínek, dále soupis pramenů užívaných při tvorbě Staročeského slovníku s jejich stručnou charakteristikou (*Prameny*) a soupis užívané odborné literatury (*Odborná literatura*). Dosud vydaný text Staročeského slovníku bude aktualizován zveřejněním oprav a omylů (stránky se připravují). Zájemcům je k dispozici i soupis státních prací žáků prof. Emila Smetánky (*Státní práce*), jež obvykle obsahují slovníček vybrané staročeské památky.